

ZDZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XXIV – 2022 | INSTYTUT HISTORII NAUKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

MAPA A TEKST

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

ZDZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XXIV – 2022

MAPA A TEKST

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

Volume XXIV – 2022

MAP AND TEXT

Komitet redakcyjny

Beata Konopska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)

Dorota Kozłowska (Instytut Historii Nauki PAN)

Radosław Skrycki (Uniwersytet Szczeciński)

Redaktor naukowy

Karol Łopatecki

Recenzenci

dr hab. Piotr Guzowski, prof. UwB; prof. dr hab. Jakub Niedźwiedz

Opracowanie redakcyjne i korekta

Jerzy Ostrowski, Bożena Ogorzelska

Indeks geograficzny i osobowy

Karol Łopatecki

Skład i łamanie

Janusz Świnarski

Wydawnictwa IHN PAN

Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa

e-mail: ihn@ihnpa.n.waw.pl

© by: IHN PAN & Authors

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-960759-9-4

Warszawa 2022

Dofinansowywano ze środków budżetu państwa w ramach programu

DOSKONAŁA NAUKA – Wsparcie monografii naukowych

Nazwa zadania: ZDZIEJÓW KARTOGRAFII

Dofinansowanie: 19 700 zł

Całkowita wartość 22 200 zł

SPIS TREŚCI

Karol Łopatecki	
Od redaktora naukowego	9
Michał Mauks	
Mapa Agryppy, <i>Res gestae Divi Augusti</i> i kontrola nad rzymskim <i>orbis terrarum</i>	13
Bogdan Burliga	
Google Maps na blisko 1500 lat przed Google Maps: zwięzła legenda do mozaikowej mapy z Madaby	25
Piotr Tafilowski	
Fabularyzacja przestrzeni: osmański podbój Egiptu (1517) w narracji Ludwika Tuberona de Crieva	47
Dariusz Chemperek	
Strumienie, drzewa, nimfy... – Jan Kochanowski w Zamchu. <i>Dryas zamechska</i> i <i>Pan Zamchanus</i> w świetle geografii historycznej i kartografii krytycznej	57
Lucyna Szaniawska	
Objaśnienia na mapach drukowanych w XVI i XVII wieku, uczelniające ich treść	81
Aliaksei Adamovich	
O doprecyzowaniu datowania „Radziwiłłowskiej” mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613	149
Jerzy Czajewski	
Kartografia wojny smoleńskiej (1632–1634) w obrazach i słowach	175
Dorota Jutrzenka-Supryn, Jolanta Czuczko	
Szukając liter, szukając słów. Możliwości wykorzystania technik analitycznych i procesów konserwatorskich w uczelnianym tekście w zabytkach kartograficznych na przykładzie mapy Hindenberga IXNOOPΘGPAΘIA PLENIACA	231

Anna Pastorek	
Bitwa morska pod Downs w 1639 roku – mapa, tekst, ryciny	265
Karolina Kwaśna	
Opowieści z pogranicza. O ukrytej geografii <i>Mapy Nowej Anglii</i> Johna Fostera	281
Radosław Skrycki	
Mapa jako książka. O ramie wydawniczej, dedykacjach i nietypowym przypadku Eilharda Lubinusa	305
Robert Milewczyk	
Jana Andrzeja Morsztyna poetka mapa trunków europejskich	321
Rostysław Sossa	
Polityczne i administracyjne granice ziem ukraińskich w pracach Guillaume'a Beauplana	341
Karol Łopatecki, Wojciech Krawczuk	
Szwedzki plan oblężenia Krakowa z 1655 roku jako przykład wykorzystania prac kartograficznych w komunikacji epistolarnej	357
Tomasz Tarasiuk	
Z miarką przez Pomorze: kataster szwedzki, czyli najdawniejsze mapy katastralne Pomorza	383
Bogusław Dybaś	
Problematyka fortyfikacyjna w opisach do wojskowej mapy Galicji, tzw. Mapy Miegi (1779–1783)	395
Katarzyna Lisiecka	
Romantyczna wizja granic Polski. Mapa Pomorza (i Nowej Marchii) Jędrzeja Słowaczynskiego	433
Dorota Siwicka	
Wierna mapa. Podróż Konstantego Tyszkiewicza po rzece Wilii	449
Tomasz Olenderek	
Mapy leśne z obszaru guberni lubelskiej	469
Bogdan Wołak	
Chorografia <i>Geografii polskiej Warmii</i> Walentego Barczewskiego w ujęciu jakościowym i ilościowym	489

<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Objaśnienia na mapach tematycznych na przykładzie map wojennych, między innymi 12 Kompanii Geograficznej	509
<i>Kamił Nieścioruk</i>	
Na początku było słowo. A potem mapa. O stosunku historii kartografii do map tolkienowskiego Śródziemia	549
<i>Leszek Opyrchal</i>	
Mapa jako bohater filmu <i>Złoto MacKenny</i>	561
<i>Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk</i>	
Mapa Isaaka Tiriona a <i>Księgi Jakubowe</i> Olgi Tokarczuk	575
<i>Beata Konopska</i>	
Teksty w pracy nad dawną mapą. Refleksje warsztatowe	595
Indeks geograficzny	611
Indeks osobowy	637

CONTENTS

<i>Karol Lopatecki</i>	
From the scientific editor	11
<i>Michał Mauks</i>	
Agrippa's map, <i>Res gestae Divi Augusti</i> and control of the Roman <i>orbis terrarum</i>	13
<i>Bogdan Burliga</i>	
Google Maps nearly 1,500 years before Google Maps: brief legenda to the Madaba Mosaic Map	25
<i>Piotr Tańfilowski</i>	
Fictionalization of Space: Ottoman Conquest of Egypt (1517) in the narrative by Louis Tuberon	47
<i>Dariusz Chemperek</i>	
Jan Kochanowski in Zamch (?). <i>Dryas zamechska</i> and <i>Pan Zamchanus</i> in the light of historical geography and critical cartography	57
<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Explanations on maps printed in the 16th and 17th centuries, clarifying their content	81
<i>Aliaksei Adamovitch</i>	
On the clarification of the dating of the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania from 1613	149
<i>Jerzy Czajewski</i>	
Cartography of the Smolensk War (1632–1634) in images and words	175
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn, Jolanta Czuczko</i>	
In search of letters, in search of words. Possibilities for applying analytical techniques and conservation processes in improving the legibility of texts in cartographic objects on the example of an Hindenberg map IXNOOPÖGPAΘIA PLESNIACA	231

<i>Anna Pastorek</i>	
The naval Battle of the Downs in 1639 – map, text, engravings	265
<i>Karolina Kwaśna</i>	
Tales from the Borderland. Hidden Geographies in John Foster's <i>A Map of New England</i>	281
<i>Radosław Skrycki</i>	
The map as a book. On the publishing frame, dedications and the unusual case of Eilhard Lubinus	305
<i>Robert Mileńczyk</i>	
Jan Andrzej Morsztyn's poetic map of European alcoholic beverages	321
<i>Rostysław Sossa</i>	
Political borders and administrative boundaries of Ukrainian lands in the works of G. Beauplan	341
<i>Karol Lopatecki, Wojciech Krawczuk</i>	
The Swedish plan of the siege of Krakow from 1655 as an example of cartographic works used in epistolary communication	357
<i>Tomasz Tarasiuk</i>	
Measuring Pomerania: Swedish cadastre, the oldest cadastral maps of Pomerania	383
<i>Bogusław Dybaś</i>	
Fortification issues in descriptions to the military map of Galicia, known as the Mieć Map (1779–1783)	395
<i>Katarzyna Listiecka</i>	
A romantic vision of Poland's borders. Map of Pomerania (and New March) by Jędrzej Słowacyński	433
<i>Dorota Siwicka</i>	
Faithful map. Konstanty Tyszkiewicz's journey on the Neris River	449
<i>Tomasz Olenderek</i>	
Forest maps of the Lublin governorate area	469
<i>Bogdan Wolak</i>	
Chorography of Walenty Barczewski's "Geography of Polish Warmia" in qualitative and quantitative terms	489

<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Explanations on thematic maps on an example war maps, including the 12th Geographical Company	509
<i>Kamił Nieścioruk</i>	
In the beginning was the word. Then came a map. On relations of history of cartography and Tolkien's Middle-earth	549
<i>Leszek Opyrchal</i>	
The map as a protagonist in the movie <i>Mackenna's Gold</i>	561
<i>Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk</i>	
Isaak Tirion's map vs. <i>The Books of Jacob</i> by Olga Tokarczuk	575
<i>Beata Konopska</i>	
Text at work on the old map. The workshop reflections	595
Geographical index	611
Personal index	637

Kartografia wojny smoleńskiej (1632–1634) w obrazach i słowach

Jerzy Czajewski

Szczecin

ORCID 0000-0001-7700-0672

E-mail: j.czajewski@gmail.com

Zarys treści: Autor artykułu prezentuje zachowane źródła kartograficzne dokumentujące kampanię smoleńską króla Władysława IV w latach 1633–1634. Oprócz ich skatologowania i publikacji, załączone zostały zawarte na nich napisy wraz z tłumaczeniem na język polski. Materiały (w większości proveniencji wojskowego inżyniera króla – Johanna Pleitnera) oprócz topograficznego przedstawienia terenu walk opatrzone są legendami i opisanymi detalami dotyczącymi obiektów, zdarzeń i ludzi. Część z nich pozostała w rękopisach, pozostałe wydano jako miedzioryty. Ryciny zostały uzupełnione panegirycznymi dedykacjami ku czci zwycięskiego władcy, zaś rękopiśmienne, tworzone w czasie walk stanowiły graficzną informację załączaną do korespondencji o wydarzeniach pod Smoleńskiem.

Słowa kluczowe: Smoleńsk, oblężenie, Władysław IV, Johann Pleitner, kartografia wojskowa, W. Hondius, S. Savery, propaganda, bitwy, Rzeczpospolita Obojga Narodów

Dotychczasowe opracowania historyczne kampanii smoleńskiej króla Władysława IV w latach 1633–1634 dosyć powierzchownie odnosiły się do zachowanych źródeł kartograficznych. Podobnie ma się sprawa z wykorzystaniem merytorycznym tych źródeł, które są traktowane przez autorów (z wyjątkiem W. Lipińskiego) jedynie jako dodatek ilustracyjny do ich prac. Jak to już zauważył profesor S. Alexandrowicz, „niemal regułą w najnowszych opisach wojen okresu staropolskiego (najczęściej historyków młodego pokolenia) jest pomijanie źródeł kartograficznych, od dawna opublikowanych, powstałych właśnie podczas pracownice opisywanych przez historyka działań. Dołączone do publikacji pozwoliłyby one dokładnie zlokalizować i ocenić ważne obiekty lub epizody”¹.

Celem autora tej pracy jest więc przedstawienie i opis materiałów kartograficznych powstałych współcześnie z wydarzeniami pod Smoleńskiem

¹ S. Alexandrowicz, *Wykorzystanie źródeł kartograficznych w badaniach nad historią Polski XVI i XVII wieku*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, „Z Dziejów Kartografii”, t. XIV, s. 33.

w pierwszej połowie XVII wieku. Materiały w większości proveniencji wojskowego inżyniera króla – Johanna Pleitnera oprócz topograficznego przedstawienia terenu walk opatrzone są bardziej lub mniej szczegółową legendą i detalami dotyczącymi obiektów, zdarzeń i ludzi. Część z nich pozostała w rękopisach, pozostałe wydano jako miedzioryty znacznych rozmiarów (tzw. delineacje smoleńskie Hondiusa i Savery’ego) z bardziej lub mniej szczegółową legendą. W. Hondius zaopatrzył swoje dzieło obszernym dziennikiem działań bojowych pod Smoleńskiem. Mapy miedziorytowe są uzupełnione w stylu epoki panegirycznymi dedykacjami ku czci zwycięskiego władcy, zaś rękopiśmienne, tworzone „na gorąco” w czasie walk stanowiły graficzną informację załączaną do korespondencji o wydarzeniach pod Smoleńskiem. Omówione materiały kartograficzne stanowią cenne i słabo wykorzystane źródło do uszczegółowienia i lokalizacji zdarzeń, osób i fortyfikacji, które zaistniały i powstały w okresie przed i w czasie odsieczy smoleńskiej króla Władysława IV.

Wojna smoleńska 1633–1634, ostatnia zwycięska kampania wojenna Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim była prowadzona z obu stron głównie sposobem *niderlandzkim*. Początek staropolskiego powiedzenia „Rydel, muszkiet i kopija zwycięstwo gotują” odnosił się zarówno do moskiewskiego oblężenia Smoleńska, jak i później do walk między armią odsieczową króla Władysława IV i oblegającymi miasto wojskami Michaiła Szeina, gdzie główną rolę odegrała piechota. Obie strony konfliktu po raz pierwszy w swojej historii użyły w znacznej skali najętą i przeszkoloną przez cudzoziemców piechotę typu zachodnioeuropejskiego. Kawaleria w tej kampanii odgrywała rolę drugoplanową, ograniczającą się ze strony Rzeczypospolitej do zagonów kawalerijskich w kierunku Wiaźmy i Dorohobuża dla odcięcia armii moskiewskiej od dostaw żywności i posiłków wojskowych.

Wojna pozycyjna, zarówno moskiewskie oblężenie miasta rozpoczęte pod koniec 1632 roku, jak i deblokada Smoleńska rozpoczęta we wrześniu 1633 roku przez siły królewskie, wymagała w pagórkowatym terenie otaczającym miasto wzniesienia dziesiątków ziemnych dzieł fortyfikacyjnych i szańców. Wśród tych umocnień można wymienić większość rodzajów fortyfikacji stosowanych w wojnach oblężniczych w Zachodniej Europie, jak forty gwiazdiste, reduty, obozy wojskowe z pentagonalnymi wałami, reduty, aprosze, baterie artyleryjskie (Katze), przedmościa i tym podobne szańce². Planowaniem i nadzorem nad budową tych fortyfikacji zajmowali się głównie zwerbowani przez obie strony specjaliści zachodnioeuropejscy. Dla sił Rzeczypospolitej pracowali inżynierowie wojskowi, jak m.in. Johann Pleitner, Adam Freytag i Wilhelm Appelman³, zaś dla armii moskiewskiej m.in. David Nicholl, Jan Cornelisz van

² Por. *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, oprac. J. Bogdanowski et alia, Kraków 1988.

³ J. Czajewski, *Johann Pleitner (ok.1604–1664). Inżynier wojskowy i żołnierz w służbie króla Władysława IV. Część pierwsza: ok.1604–1634*, „Kronika Zamkowa”, R. 4 (70), 2017, s. 99.

Rodenburgh i Christian Dahlhammer⁴. Poeta Samuel Twardowski, autor panegirycznego poematu ku chwale króla Władysława IV pt. *Władysław IV, król polski i szwedzki* wydane w Lesznie w 1649 roku, który będzie jeszcze dalej cytowany w tej pracy, określił tych inżynierów w służbie M. Szeina jako niebezpiecznych przeciwników:

„do tej liczby zażyje niemieckich swych wiernych
głów i injenierów co kunsztów, co zdrady –
nawet z ich uszykuje wojsko wszystko rady”⁵.

Pierścień oblężniczy (circumwallacja), zbudowany wielkim trudem i móżem przez wojska moskiewskie wokół Smoleńska jeszcze wiosną i na początku lata 1633 roku, nie zamknął się całkowicie i przez jego luki hetman litewski Krzysztof Radziwiłł dwa razy wspomógł miasto dostawami żywności, prochu i lontów muszkietowych oraz posiłkami wojskowymi. Kontrwallacja czyli obwałowanie zewnętrzne oblegających skierowane przeciwko ewentualnej armii odsieczowej nie została wykonana. Strofy Twardowskiego:

„jako teraz oblężon i belgickiej fozy
kształtem nowym osobne zewsząd go obozy
nakoło opasały, ledwie mu samego
pozwoiliwszy powietrza, pomknie pióra mego”⁶.

są poetyckim przesłaniem dla podkreślenia beznadziejnej sytuacji miasta przed nadejściem odsieczy.

Mimo poniesienia przez oblegających znacznych nakładów pracy na budowę własnych fortyfikacji, baterii ciężkiej artylerii oblężniczej i dokonania wyłomów w murach miejskich, doszło jedynie do dwóch nieudanych generalnych szturmów wiosną i latem 1633 roku. Zostały one odparte z trudem przez oblężonych i nie były kontynuowane do nadejścia odsieczy. Dowódca armii moskiewskiej, wojewoda Michaił Szein wykazał się nieudolnością wojskową oraz brakiem posłuchu wśród cudzoziemskich dowódców głównie pieszych wojsk typu zachodnioeuropejskiego. Wśród cudzoziemców zaś nie było dowódcy z dostateczną charyzmą i charakterem, który by skłonił Szeina do bardziej zdecydowanych działań przed przyjściem armii odsieczowej.

Król Władysław IV z hetmanem litewskim Krzysztofem Radziwiłłem byli głównymi twórcami sukcesu tej kampanii. Najpierw odblokowano miasto

⁴ R. Brix, *Geschichte der alten Russischen Heeres-Einrichtungen von den frühesten Zeiten bis zu den von Peter dem Grossen gemachten Veränderungen*, Berlin 1867, s. 306–307.

⁵ S. Twardowski, *Władysław IV, Król Polski i Szwedzki*, seria „Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, Kryspinów 2012, s. 256–257, w. 986–988.

⁶ Ibidem, s. 238, w. 149–152.

Smoleńsk z oblężenia, zaś potem systematycznie wypierano Rosjan z ich pozycji i fortyfikacji do głównego obozu Szeina na wschód od Smoleńska. W tym celu armia Władysława IV dodała do krajobrazu walk własne liczne fortyfikacje i rozbudowane umocnione obozy wojenne. W otoczoną przez wojsko polsko-litewskie obozie Szeina armia moskiewska ginęła od ostrzału artyleryjskiego, a głównie wymierała z głodu, chorób i zimna. Słabnące próby wyrwania się z okrążenia armii moskiewskiej oczekującej na niedoczekaną pomoc z Moskwy wyczerpały jej siły w takim stopniu, że jej poddanie się było tylko kwestią czasu. Upokarzająca dla Rosjan kapitulacja nastąpiła pierwszego marca 1634 roku przed obliczem króla Władysława IV. Nie było to jak w zwyczaju w Zachodniej Europie honorowe odejście wojsk z rozwiniętymi sztandarami i przy dźwiękach werbli. Pod kopyta królewskiego rumaka kładziono sztandary pułkowe, bojarowie rosyjscy padali twarzą przed królem, zaś dowódcy cudzoziemscy całowali rękę królewską. Tę scenę w różnych wersjach przedstawia się w propagandowych miedziorytach-mapach i obrazach sławiących zwycięstwo króla Władysława IV⁷.

Zaprezentowane tu mapy oraz plany są przedstawione w sposób chronologiczny uwzględniający czas ich powstania. Większość to mapy rękopiśmienne, które mają tę zaletę, że nie zostały wykonane *ex post*, lecz współcześnie z wypadkami. Ponadto niektóre z nich można traktować jako przerysy z planów polowych inżyniera Johanna Pleitnera, przedstawianych podczas rad wojennych. Daje nam to wgląd w sposób jego pracy kartograficznej. Autorzy tych kopii (Jan Moskorzowski, Elias Arciszewski, sekretarz kanclerza koronnego Jakuba Zadzika) uczestniczyli w radach, stąd możliwość ich skopiowania. Przerysowane bardziej lub mniej udolnie stanowiły graficzne uzupełnienie pisanych na gorąco diariuszy lub pism informacyjnych⁸.

Dwa najbardziej znane mapy-planu dokumentujące szczegółowo wypadki smoleńskie wyrytowane przez Salomona Savery'ego w 1635 i Wilhelma Hondiusa w 1636 roku (II pełne wydanie w 1640 roku) na podstawie szkiców inżyniera Johanna Pleitnera przedstawiają najbardziej dokładny w dziejach polskiej wojskowości przebieg kampanii wojennej. Oba dzieła wielkiego formatu zaopatrzone są w objaśnienia tekstowe co do wykonanych fortyfikacji i zdarzeń, dosyć lakoniczne w dziele Savery'ego i bardzo rozbudowane w dziele Hondiusa. Są doskonałymi przykładami królewskiej propagandy sukcesu w wydaniu miasta Gdańska (Savery) i własnej (Hondius). Wzbudziły one zainteresowanie za granicą, gdyż istnieją pokolorowane ich wersje z nieco obciętą u góry odmianną miedziorytu Savery'ego i map przeglądowych z miedziorytu Hondiusa.

⁷ M.in. dalej omówione w artykule miedzioryty W. Hondiusa i S. Savery'ego oraz obrazy powstałe na ich podstawie zachowane w zbiorach Biblioteki Kórnickiej oraz Muzeum Narodowym w Warszawie i Krakowie.

⁸ Por. K. Łopatecki, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 34, 2019, nr 4, s. 253–283.

Oba te miedzioryty miały wpływ na twórczość staropolskiego poety Samuela Twardowskiego⁹ oraz królewskiego panegirysty Eberharda Wassenberga¹⁰.

Zmniejszoną kopię jednego z nich (Savery'ego) umieszczono na stronie tytułowej polskiego przekładu dzieła Hiszpana Diego Ufano, traktującego o artylerii, w opracowaniu Jana Dekana¹¹. Odniesieniem do tej mapy jest zapewne zamieszczony w *Archelii* panegiryczno-patriotyczny utwór komornika (mierniczego) województwa kaliskiego Macieja Głoskowskiego¹² na cześć króla Władysława IV, z którego poniżej wzięto parę wersów:

„Więc pod Smoleńskiem świeżo oblężonym,
jak dumny Moskal wiele sobie tuszył,
jak ufał szczęściu i posiłkom onym,
których z samego Acherontu¹³ ruszył,
jak się w Obozie dobrze opatrzonym,
i w swych okopach hardością napuszył?
a jednak twoja odwaga sprawiła,
że w niwecz poszła, ta duma i siła”

Na okładce¹⁴ po lewej stronie smoleńskiej mapy widoczna jest brodatą twarz wojewody Michaiła Szeina, dowódcy wojsk moskiewskich, zaś po prawej jeniec moskiewski (z twarzą inżyniera wojskowego Johanna Pleitnera, o którym więcej w dalszej części artykułu).

Na okładce zaś pierwszego wydania wspomnianego poematu Samuela Twardowskiego na wizerunku bramy tryumfalnej znajduje się na jej attyce z prawej strony zmniejszona kopia mapy przeglądowej Hondiusa¹⁵.

1. Plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska Wilhelma Appelmana z września 1633 roku¹⁶

W czasie wojny smoleńskiej powstały liczne plany rękopiśmienne, z których niektóre przetrwały do naszych czasów. Plan został przekazany hetmanowi

⁹ Poemat *Władysław IV, Król Polski i Szwedzki*, Leszno 1649.

¹⁰ E. Wassenberg, *Gestorum Gloriosissimi ac Invictissimi Vladislai IV regis pars[II], principem panegyricae repraesentans ...*, Gdańsk 1643.

¹¹ J. Dekan, *Archelia to jest nauka i informatia o strzelbie ...* Leszno 1643.

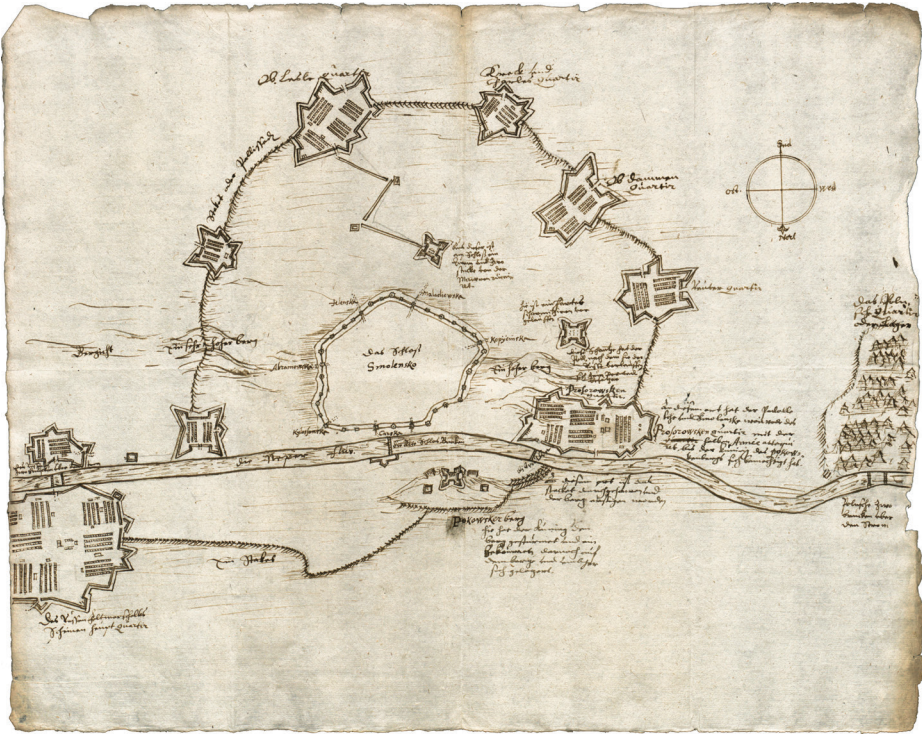
¹² F. Kucharzewski, *Nasz technik-poeta XVII wieku*, „Tygodnik Ilustrowany”, Nr 3303, 10, 1923, s. 155–156.

¹³ Rzeka bólu i cierpienia w Hadesie (Piekło).

¹⁴ J. Dekan (D. Ufano) *Archelia to jest nauka o strzelbie ...*, Leszno 1643, <https://www.jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/488701/edition/479232/content> (dostęp 16.01.2022)

¹⁵ S. Twardowski, *Władysław IV Król Polski i Szwedzki*, Leszno 1649, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/318642/display/Default> (dostęp 16.01.2022).

¹⁶ *Zeittunge aussm Polnischen undt Muschowieteschenn Lager vor Smolensko den 7 Decembr.1633* Riksarkivet, Sztokholm, Nr inw. (SE/RA 2415/#/2:1). Zob. też *Cartographica Poloniae 1570–1930*,

Ryc. 1. Plan oblężenia Smoleńska przez armię moskiewską, Wilhelm Appelman, wrzesień 1633 roku, Rikskarkivet, Sztokholm, Nr inw. (SE/RA 2415/#/2:1)

polnemu litewskiemu Krzysztofowi Radziwiłłowi od załogi wojskowej Smoleńska przez posłańca hetmańskiego Jana Spondowskiego w dniu 6 września 1633 roku. Posłaniec z narażeniem życia przedarł się w maskowaniu przez nieprzyjacielskie linie informując Smoleńsk o nadejściu odsieczy królewskiej. W drodze powrotnej wziął oprócz pisma załogi o tragicznym położeniu oblężonych również plan moskiewskich umocnień. Plan był wykonany prawdopodobnie przez jedyne go obecnego w mieście podczas oblężenia Smoleńska inżyniera wojskowego, Niderlandczyka Wilhelma Appelmana (ok. 1580–1636). Był to zaufany oficer i inżynier wojskowy króla Zygmunta III Wazy, który wysłał go na początku 1632 roku do Smoleńska dla opatrzenia jego umocnień w przewidywaniu spodziewanej już agresji moskiewskiej¹⁷.

Plan orientowany w kierunku północnym w skali około 1:15 000 (42 × 33 cm) przedstawia schematycznie krąg murów smoleńskich otoczony

opr. U. Ehrensvärd, Warszawa 2008, poz. 1002.

¹⁷ *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634*, opr. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 209.

moskiewskim pierścieniem oblężniczym. Opatrzony jest legendą-opisami niektórych baszt smoleńskich oraz fortyfikacji moskiewskich. Nie cytuję ich dosłownie, gdyż rękopiśmienny tekst jest w wielu miejscach nieczytelny i trudno rozpoznawalny. Wśród 34 wież smoleńskich wyróżniono nazwami siedem baszt bramnych-przejezdnych (Carska, Kryłoszewska, Abramowska, Jeleńska, Mołochowska, Kopycińska i NN-Piatnicka).

Na planie oznaczono ogółem 19 różnych fortyfikacji moskiewskich, wliczając w to sześć umocnionych obozów wojskowych. Podstawową linię oblężenia stanowiło dziewięć umocnień (główny obóz M. Szeina, fort nad Dnieprem W. Kitta, ostróg na Górze Dziewiczej, obozy warowne A. Lesliego, I. van Damma, Ch. d'Eberta, W. Rozworna, S. Prozorowskiego i fort G. Mattisona na Górze Pokrowskiej)¹⁸. Były one wspomagane siedmioma redutami i dwoma mniejszymi fortami wewnątrz pierścienia oblężniczego, które stanowiły osłonę baterii artyleryjskich i przedmoście. Czterobastionowy fort artyleryjski przy Baszcie Mołochowskiej był zgodnie z opisem wyposażony w trzy wielkie działa burzące ustawione w centrum umocnienia i cztery nieco mniejsze działa oblężnicze ustawione po dwa w każdym z najbliższych baszcie bastionów fortu. Drugi nieco mniejszy fort między Basztą Kopycińską i obozem pułkownika Wilhelma Rozworna był baterią dla dwóch dział oblężniczych bombardujących mury miejskie z zachodu.

W maju 1633 roku pomiędzy fortami i obozami wojskowymi zainstalowano linię patrolowanych palisad (sztakiet lub kobylin) dla całkowitego zamknięcia pierścienia oblężniczego¹⁹. Zwraca uwagę podwójny sztukiet między brzegiem Dniepru przy moście łyżwowym naprzeciw obszernego obozu Siemiona Prozorowskiego a podnóżem Góry Pokrowskiej, na której szczycie usypano w kwietniu 1633 roku²⁰ czterobastionowy fort z flankującymi go czterema redutami pułku G. Mattisona. Z cieków wodnych oznaczono jedynie Dniepr, przez który oblegający przerzucili trzy mosty, na którym oznaczono też stary most smoleński (ufundowany jeszcze przez króla Zygmunta III) wraz z obronnym przedmościem. Pokazane są trzy wzniesienia (pagórki nazywane górami): dwa nienazwane (Góra Dziewicza–*sehr hoher Berg*, Czarnuszka–*hoher Berg*) i Górę Pokrowską.

Przy prawej krawędzi planu znajduje się wizerunek i opis polskiego obozu wojskowego (hetmana polnego litewskiego) wraz z dwoma mostami łyżwowymi (zbudowany w dniach 27–29 sierpnia 1633 roku i już widoczny z baszt smoleńskich)²¹. Ten wykonany jak widać w zrozumiałym pośpiechu szkic planu został w grudniu 1633 roku nieco zaktualizowany przez Appelmana dodaniem

¹⁸ J. Moskorzowski, *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, Warszawa 1895, s. 6.

¹⁹ Ibidem, s. 9.

²⁰ Ibidem, s. 15.

²¹ Ibidem, s. 25.

krótkich komentarzy o bezskutecznych walkach w rejonie ostrogu Prozorowskiego (starcie wojska Radziwiłła i kwarcianego Aleksandra Piaseczyńskiego z moskiewskimi w dniu 30 września 1633 roku) oraz o wspólnym ataku czterotysięcznego oddziału jazdy i piechoty hetmana koronnego Marcina Kazanowskiego i królewsko-litewskiej armii złożonej z czerech tysięcy piechoty i dwóch tysięcy jazdy z lekką artylerią. W dniu 7 września 1633 roku po krwawych walkach i przełamaniu podwójnej linii szтакietu (kobylin) między Górą Pokrowską i przedmościem obozu Prozorowskiego otworzono drogę do Smoleńska przez most miejski²². Nazwy umocnień i komentarze napisano w języku dolnoniemieckim z drobnymi obocznościami z języka niderlandzkiego.

Ostatnio odkryty w archiwach szwedzkich nieznany poeta staropolski Jan Kunowski²³, naoczny świadek oblężenia miasta z pozycji obrońcy tak przedstawia podobny obraz moskiewskich ostrogów w wierszu „Na Angaryją oblężenia smoleńskiego uskarżanie”²⁴ (Duch, Trójca i Spas to prawosławne cerkwie w pobliżu Smoleńska):

„Szeheniów ostróg za Duchem zuchwały,
Na Dziewic Górze takiż drugi mały
Prozorowskiego, ostróg koło Trojcy
Na górze mają swój dońskie mołojcy,
Górę Pokrowską syn Izmajłów trzyma,
Matysow pieszych z nimże blokhauzy ma,
Szarłow brzeg Dniepru z góry zawiaduje,
A z nizu fel Dam przed Spasem pilnuje
Lesla z Rosformem, i Fox z Tobijaszem
Sanderson piąty. Ci swoim sałaszem
Pod murem legli między dwiema bramy,
Gdzie Małachowską i Jeleńską mamy –”.

2. Plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i jego odblokowania w końcu września 1633 roku Jana Moskorzowskiego²⁵

Prezentowany tu plan został załączony do znanego *Diariusza wojny moskiewskiej 1633 roku* Jana Moskorzowskiego, stanowiącego jedno z podstawowych źródeł historycznych tej wojny. W diariuszu znajdują się dwa plany oblężenia

²² Ibidem, s. 28–29.

²³ K. Łopatecki, *Kariera siedemnastowiecznego ewangelickiego szlachcica Jana Kunowskiego*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, t. 62, 2018, s. 47–89.

²⁴ *Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku*, wyd. M. Kacprzak, Warszawa 2006, s. 82, f. 180–190.

²⁵ J. Moskorzowski, op. cit., po s. 66.

moskiewskiej w r. 1633 a die 1 ianuarii zaczętej... i wydany drukiem pod koniec XIX wieku. Jan Moskorzowski (zm. po 1662 roku) był w trakcie tej wojny zaufanym oficerem i przybocznym sekretarzem hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiła w czasie wojny smoleńskiej.

Moskorzowski uczestniczył w naradach wojennych po przybyciu króla pod Smoleńsk w końcu sierpnia 1633 roku. Stąd zapewne miał możliwość zapoznania się z polowymi planami Johanna Pleitnera wykorzystywanymi do podejmowania decyzji taktycznych w walce z armią moskiewską²⁸. Plan ilustruje stan działań wojennych bezpośrednio po odblokowaniu miasta i zmuszeniu do opuszczenia przez przeciwnika jego ostrogów i fortów na początku października 1633 roku²⁹.

Ten największy pod względem rozmiarów plan w formie szkicu został przesłany przez Jana Moskorzowskiego z pierwszego obozu królewskiego na Górze Pokrowskiej jako załącznik do pisma do brata Andrzeja z dnia 8 października 1633 roku³⁰. *Mappa obsidionis*³¹ (drukowana za pozwoleniem cenzury rosyjskiej z dnia 24 stycznia 1895 roku st. stylu [sic!]) jest zapewne w warstwie graficznej znacznie uproszczoną pospieszną kopią większego szkicu polowego inżyniera królewskiego Johanna Pleitnera w orientacji północnej. W związku z tym trudno tu mówić o skali planu, która jest znacznie skażona. Tym niemniej niesie on czytelnikowi skondensowaną wiedzę geograficzną o teatrze działań wojennych. Krótkie komentarze i informacje Moskorzowskiego są umieszczone bezpośrednio w miejscach zdarzeń i sytuacji w polu i w oznaczonych schematycznie fortyfikacjach. Zwięzłe zapisy (łącznie 74 pozycje, wliczając w nie jednowyrazowe nazwy jak Dniepr lub kierunki geograficzne Septentrio, Merides, Occidens i Oriens do najwyższej paruzdaniowych informacji) korelują z informacjami z diariusza, a niekiedy je uzupełniają.

Mury smoleńskie są przedstawione bardzo schematycznie, zachowana jest liczba 34 baszt. Niektóre baszty są opisane lub skwitowane krótko jako „zbita” bądź „stłuczona” lub „wysadzona prochem cała”. Te nazwane zaczynając od głównej Carskiej (Królewskiej) z przyległym Carskim mostem na Dnieprze i ochraniającym go blokhauzem z końca mostu zgodnie z kierunkiem ruchu zegara są następujące: „Wesołucha zbita wierzchem, Mołochowska, Kopycińska, Piatnicka”. Przy bramie Kopycińskiej widoczny jest gwiaździsty zarys pentagonalnej Fortalicji Zygmontowskiej z opisem: „Wał i szaniec usypany. W tym miejscu, gdzie był królem przełom w murze uczyniony Smoleńska dobywając. Most z miasta do wału, bo ten wał osobno jakoby od miasta forteca w końcu tego wału jest brama murowana na 3 (bastiony) od naszych”.

²⁸ J. Czajewski, op. cit., s. 106.

²⁹ J. Moskorzowski, op. cit., s. 42.

³⁰ Ibidem, s. 65.

³¹ Ibidem, po s. 66.

Z pozostałych istniejących wtedy obiektów stałych poza Smoleńskiem znajdujemy oznaczone jako prostokąci z trzema kopułkami osiem cerkwi prawosławnych zlokalizowanych niedaleko od brzegów Dniepru. Są to w kolejności zaczynając od wschodu (lewej krawędzi planu): Św. Ducha, NN (możliwa moskiewska. Bateria Szarlesowa), NN (Św. Piotra i Pawła), Św. Michała, Św. Spasa (Zbawiciela), NN, Św. Borysa i Gleba, Św. Trójcy. Oprócz Dniepru na planie pokazane są jeszcze cztery wpadające do niego rzeczki: Wiązowna, Stobno, Srebrna i ruczaj Horodziańska.

Obozy i forty moskiewskie oznaczono schematycznie czworobokami z bastionami w narożnikach. Na północ od Dniepru (dolna część planu) widoczny jest „Blokauz wielki Matyssona” (G. Mattisona). Między Dnieprem i fortem Mattisona oznaczono trzy małe reduty połączone okopem. Przy wschodniej reducie informacja: „z tego szanicyku Szarlowego zaczęli oblężęncy...”. Między środkową i zachodnią redutą napis: „Tym szlakiem XJM (hetman K. Radziwiłł) dawszy w zimie [...] sześćset posiłku miastu a po tym tymże odbieżał się on”. Pod zachodnią redutą umieszczona informacja: „Tu się Pan Arciszewski dobrze popisał siódmego września”.

Między fortem Mattisona a rzeczką Wiązowną na wschodzie znajdują się informacje o walkach wrześniowych. Kolejno na północ od rzeki Dniepr (w dół na rysunku): „Bateria nasza 23–25 biła do Szarleja”; „Pobojowisko XJM gdzie dwiema chorągwiami zbił duży regiment piechoty dnia 22 września”; „Góra Pieczerska”; „Miejsce gdzie smoleńska wycieczka przez górę na Butlera naszych na miejscu wsparła”; „Szaniec Butlera”; „miejsce gdzie nasza jazda koronna jazdę nieprzyjacielską na Butlera następującą zniosła dnia 21 września”. Przy ujściu Wiązowny do Dniepru oznaczenie „Dziewicza Góra gdzie ostróg był”.

Na północ od szanca Mattisona są dwa wpisy. Na zboczach Góry Pokrowskiej: „*oppressio* Pana Arciszewskiego 21 i 22 września” zaś dalej na północ (na dolnym skraju szkicu): „Nocleg pierwszy wojskowy”.

Na zachód od fortu Mattisona widoczna jest linia podwójnej palisady (kobylin) ciągnącej się od przedpiersia szanca do brzegów Dniepru. Za nią ufortyfikowana prawosławna cerkiew Św. Piotra i Pawła nad stawem Władyszyno (obecnie jezioro *Soldatskoje*). Na obszarze między ruczajem Horodnia (wpadającym do stawu Władyszyno) i rzeczką Srebrną (dopływem Dniepru) i samym Dnieprem widoczny jest jeszcze jeden ciek dorzecza Dniepru, rzeczka Stobna. Między Horodnią i Stobną widnieją dwa oznaczenia: „Pana Madalińskiego oboz” i „Bateria nasza”, zaś obok na przeciwnym brzegu rzeczki Stobna: „Kozacki futor”.

Przy brzegu Dniepru między linią kobylin i ujściem Stobny: „Pobojowiska Pana Madalińskiego”, zaś po przeciwnej stronie rzeczki u jej ujścia: „Odwaga nągich Kozaków”. Po przeciwnej stronie Dniepru korespondująca informacja: „wzrąb który znieśli Kozacy, nago się przeprawiwszy i piechotę wysiekli”. Przy ujściu Srebrnej na jej zachodnim brzegu przy wizerunku przedmościa obozu

Siemiona Prozorowskiego: „Miejsce gdzie naszym haniebnie dano chłostę 6 września gdzie 70 towarzystwa zginęło”.

W górnej części planu na południe od Dniepru zostały przedstawione główne fortyfikacje oblężnicze armii moskiewskiej. Dla ułatwienia lokalizacji opisów podzielimy go na część północną, przylegającą do Dniepru i część południową od wysokości Baszty Kopycińskiej.

W części północnej, przyległej do Dniepru zaczynając od zachodu (prawa krawędź planu) mamy: oznaczony jedynie linią kobylin „Obóz Prozorowskiego odbiegany 29 września” wraz z cerkwią Św. Trójcy; cerkiew Św. Borysa i Gleba; umocnienie „obóz rajtarski Szarles Haberta odbiegany 29 września”; cerkiew Św. Michała; umocnienie „Blokauz oberstera Damma. Ten to blokauz (...) opuszczony 28 września”; umocnienie „Batteryjka skoro poczęta była do naszego wału i Szehinowi dawszy być (?)”; obok uwaga: „Batteryjkę tę XJM okupował 28 września”.

Po przeciwnej stronie murów miejskich opuszczona cerkiew: „Mogiłka moskiewska. Bateria Szarlesowa”, napis: „Obóz albo blokauz oberstera Szarla, z którego też z dział do zamku (bito?) z którego odbieżał 3 października w nocy”; cerkiew Sw. Ducha; „Obóz Szehina generała moskiewskiego”; „Oriens” (Wschód).

W drugiej części między obozem Prozorowskiego a Basztą Kopycińską mamy: „Occidens” (Zachód); umocnienie „Blokauzik przy obozie Prozorowskiego odbieżany 29 września”; powyżej przy linii kobylin wzmianka: „Przy tych kobylinach naszych odbito”; obok wzmianki umocnienie: „Szaniec odbieżany 29 września. Blokauz odbieżany”; poniżej dwie cerkwie, NN i Św. Spasa; obok napis: „Tu działa od Castella naszego z miasta nieprzyjacielowi naszemu szkodziły 28 września”; między nim a Fortalicją Zygmuntofską w linii toru pocisków z dział fortalicji: „Stąd naposielkowano wojsko. Pobojowisko Moskiewskie 29 września”.

W części południowej zaczynając od wschodu (prawa krawędź planu) wizerunek czterobastionowego fortu: „Blokauz który naszy okkupowali za ustąpieniem Prozorowskiego” zaś obok napis: „Szanc odbieżany 29 września i osadzony od naszych”. Z boku i powyżej fortu linia kobylin: „Kobyliny zewsząd”; „Kobyliny którymi szance okrążyli zewsząd”; dalej nad kobylinami fort: „Blokauz drugi na rogu” i obok napis: „Szanc odbieżany w nocy 3 października”. Obok z lewej strony następny fort: „Blokauz w którym angielski regiment”, a obok informacja: „Szanc odbieżany w nocy 3 października”.

Następne umocnienie naprzeciw Baszty Mołochowskiej: „Bateria na której ośm dział burzących stało”; dalej fort: „Bateria druga na której także 8 dział burzących stało które strychowały na krzyż”. Obok naprzeciw baszty z napisem „stłuczony wierzch” napis: „Obóz niemieckiej piechoty gdzie Leslie stoi”. Nad bateriami i obozem Lesliego informacja: „Bateria ta wszytka jako wielka rozbieżana 3 października w nocy”. Na górnej krawędzi planu napis „Meridies” (Południe).

3. Plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i jego odblokowania w końcu września 1633 roku Eliasza Arciszewskiego³²

Ryc. 3. *Dispositio exercituum in pugna ad Smolensk a. 1633*, E. Arciszewski, Smoleńsk, październik 1633 roku, Tablica V, w: *Elementa ad Fontium Editiones XXIII. Res Polonicae ex Archivio Regni Daniae VI Pars*, red. K. Lanckorońska, G. Steen Jensen, Rzym 1974

³² Tablica V, w: *Elementa ad Fontium Editiones XXIII. Res Polonicae ex Archivio Regni Daniae VI Pars*, red. K. Lanckorońska, G. Steen Jensen, Rzym 1974.

Plan ten znajduje się na odwrocie pisma arianina, pułkownika JKM Eliasza Arciszewskiego³³ do króla duńskiego Chrystiana IV (bez daty)³⁴ z obozu królewskiego w Bogdanowej Okolicy. Szkic ten *Dispositio exercituum in pugna ad Smolensk a.1633* o rozmiarach arkusza 36,5 × 40,5 cm wykonany w skali ok. 1:15 000 (wewnątrz rysunku murów smoleńskich podano skalę w prętach reńskich i w prętach amsterdamskich).

Plan ten jest bardzo podobny do poprzednio omówionego obiektu Jana Moskorzowskiego. Zapewne też został skopiowany z tego samego szkicu Johanna Pleitnera. Zawiera o wiele mniej informacji niż u Moskorzowskiego, za to jest bardziej wyczelowany graficznie. Przedstawia głównie lokalizację umocnień moskiewskich (oznaczonych literą „A”) wokół Smoleńska. Opisane w języku niemieckim obiekty są mniej liczne i nie ma właściwie tych zwięzłych opisów zdarzeń jak na poprzednim planie Moskorzowskiego. Ze względu na jej lakoniczność, nie przytaczam i nie cytuję tej legendy w oryginale, a jedynie omawiam.

Mury smoleńskie są przedstawione graficznie lepiej niż u Moskorzowskiego. Co prawda autor dołożył jedną nieistniejącą basztę do umocnień miasta, za to niektóre baszty bramne pokazano z pewną detalizacją. Bramę Piatnicką pokazano jako zabarykadowaną ziemią i gruzem, zaś Fortalicja Zygmuntowska (cytadela smoleńska) została rozrysowana dość szczegółowo z jej bastionami. Most smoleński przez Dniepr jest przedstawiony schematycznie z dwuramniem (przegrodą fortyfikacyjną) jako przedmościem.

W górnej połowie planu (południe) oznaczono przy lewej krawędzi główny obóz Szeina, następnie obóz pułkownika Jacobiego między dwiema cerkwiami, od którego zaczynam opis pozostałych umocnień moskiewskich zgodnie z ruchem wskazówek zegara. Powyżej obóz pułkownika H. Fuksa, dalej linie wałów obozu pułkownika A. Leslie. Tu są widoczne gobliny (kosze szanćcowe) stanowisk artyleryjskich. Naprzeciw nich widok zniszczonych obstrzałem murów i baszt smoleńskich. Powyżej i w prawo ciąg trzech nieopisanych fortów moskiewskich, zaś dalej kwatery pułkownika J. Charłeya. Na prawym skraju planu przy Dnieprze obóz S. Prozorowskiego z cerkwią Św. Ducha i mostem przez rzekę.

Wewnątrz pierścienia oblężniczego szaniec obozu jazdy Ch. d'Eberta i blisko murów miejskich fort pułkownika I. van Damma z baterią artyleryjską osłoniętą koszami szanćcowymi naprzeciw baszty Piatnickiej.

W części dolnej planu (na północ od Dniepru) parę wrogich umocnień. Z lewej krawędzi planu szaniec na Górze Dziewiczej, fort pułkownika G. Matisona na Górze Pokrowskiej z trzema redutami na przedpolu, a niedaleko

³³ W. Czapliński, *Elias Arciszewski młodszy, pułkownik i dworzanin królewski*, „Reformacja w Polsce”, R. 9/10, 1939, s. 80–89.

³⁴ *Elementa ad Fontium Editiones XXIII. Res Polonicae ex Archivio Regni Daniae VI Pars*, red. K. Lanckorońska, G. Steen Jensen, Rzym 1974, s. 6–14, tab. V.

Dniepru ufortyfikowana cerkiew Św. Piotra i Pawła nad stawem Władyszyno. Przy północno-zachodnim bastionie fortu Mattisona kosze szańcowe ustawione przez piechotę Arciszewskiego. Poniżej u podnóża Góry Pokrowskiej usypane liniowo wały obozowe pułku Kreutza wraz z koszami szańcowymi osłaniającymi artylerię z redutą obok. U dołu szaniec pułku J. Butlera.

Pozostałą dolną część planu zajmują ciekawe rysunki wyglądu pierwszego obozu królewskiego na Górze Pokrowskiej (namioty króla i dostojników oraz prowizoryczne baraki czeladzi i wojska). Podobny rysunek znajdziemy w niżej omówionym miedziorycie Savery'ego. Przy rzeczce Horodziance z prawej strony widoczne są obóz litewski (hetmana K. Radziwiłła) i obok kozacki.

Pismo to jest właściwie plagiatem pisma Jana Moskorzowskiego do brata z dnia czwartego października 1633 roku³⁵ przetłumaczonym na język łaciński. Wynika to jednoznacznie z formy i treści oraz załączonego w zasadzie identycznego planu. Tłumaczenie tekstu Arciszewskiego na język polski nie wniosło nic nowego do znanych nam już źródeł historycznych.

4. Plan oblężenia przez wojska królewskie moskiewskiego obozu M. Szeina w końcu października 1633 roku von Weinbeera³⁶

Plan-szkic przesłany przez agenta dworu brandenburskiego von Weinbeera (właściwie inżyniera Johanna Pleitnera, który służył jednocześnie dwóm panom) przy piśmie z obozu królewskiego w Bogdanowej Okolicy (miejsce drugiego obozu po przeniesieniu z pierwszego na Górze Pokrowskiej) z dnia 26 października 1633 roku³⁷. Plan odnosi się do wydarzeń między 16 i 23 października 1633 roku, a szczególnie zainstalowania i działań baterii trzech lekkich dział na Żaworonkowej Górze. Dotyczący tego tekst Pleitnera w tłumaczeniu z języka niemieckiego historyka Ksawerego Liske³⁸ brzmi: „Na rzeczonej (Żaworonkowej) górze kazał król postawić kilka małych armat polowych, ciężkiego kalibru nie było można przewieźć na złych drogach. Dnia 23 b.m. (października) zaczęto z nich ponad rzeką strzelać do głównej kwatery nieprzyjacielskiej. Król każe także stawiać most łyżwowy na Dnieprze, kozacy zaporoscy zaś, 15 000 ludzi, mają się rozłożyć obozem po drugiej stronie rzeki w pobliżu kwatery Szeina. Kwatera nieprzyjacielska leży zatem między Smoleńskiem a obozem królewskim (jak to pokazuje załączony plan)”³⁹.

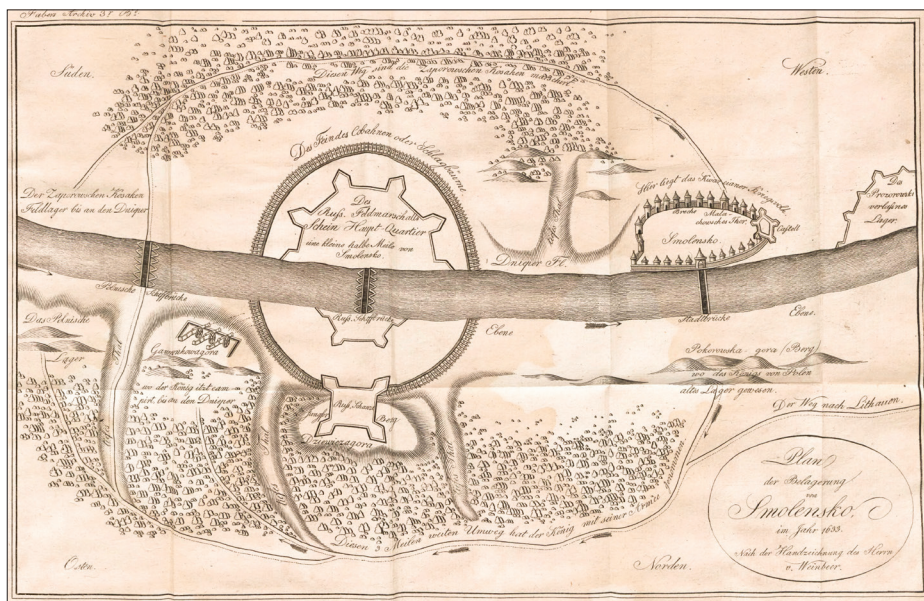
³⁵ J. Moskorzowski, op. cit., s. 33–43.

³⁶ *Preussisches Archiv oder Denkwürdigkeiten aus der Kunde der Vorzeit*, opr. K. Faber, t. 3, Königsberg 1810, po s. 179.

³⁷ Ibidem, von Weinbeer, *Belagerung von Smolensk durch die russische Armee in Jahr 1633 (Nebst einem Plan)*, s. 127–130.

³⁸ K. Liske, *Przyczynki do historii wojny moskiewskiej z lat 1633–1634*, „Biblioteka Ossolińskich”, t. 11, 1868, s. 31 (tam też spolszczona wersja planu).

³⁹ Fragment w nawiasie opuszczony w tłumaczeniu Liskego.

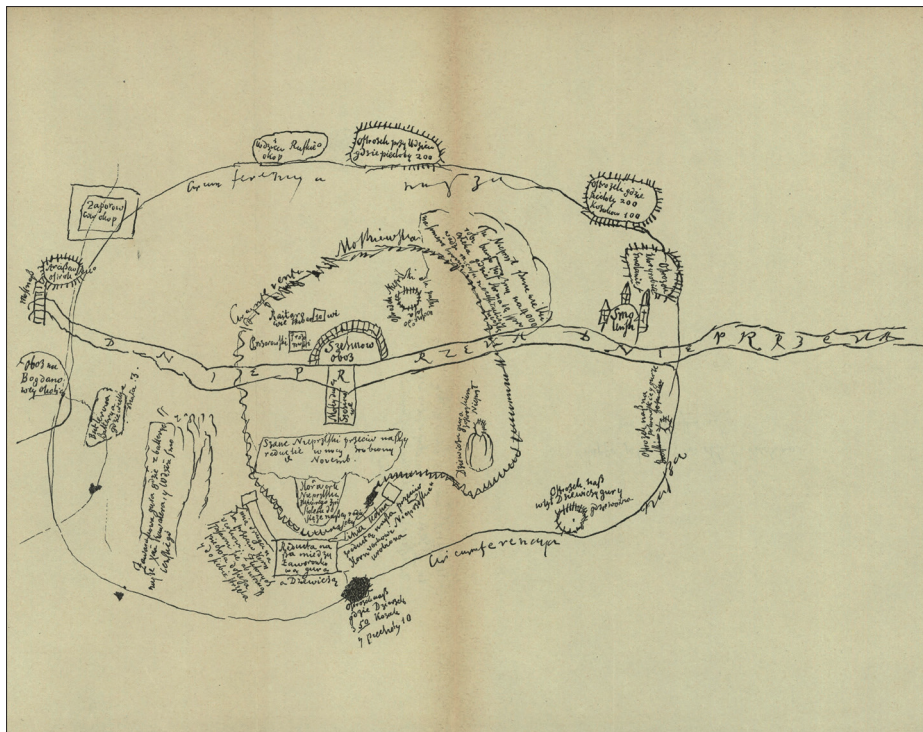
Ryc. 4. Plan der Belagerung von Smolensko in Jahr 1633 nach der Handzeichnung des Herrn v. Weinbeer, Johann Pleitner, Smoleńsk 1633, w: „Preussisches Archiv oder Denkwürdigkeiten aus der Kunde der Vorzeit”, red. K. Faber, t. 3, Königsberg 1810, po s. 179

Zapewne kopista dla wydawnictwa uprościł oryginał Pleitnera, tym niemniej widoczne są detalicznie pokazane trzy działa na Górze Skowronkowej (Żaworonkowa góra), z lewej obóz polski, powyżej polski most łyżwowy i obóz kozaków zaporoskich. Wokół warownego obozu Szeina z mostem łyżwowym i przedmościem jest widoczny osłaniający go pierścień zasieków i koszy szańcowych. Naprzeciw obozu na północy ostatni nieopuszczony jeszcze fort moskiewski na Górze Dziewiczej. Przy dolnej krawędzi (na północ od obozu Szeina) widoczna droga długości trzech mil, którą przebyły wojska królewskie do nowego obozu w Bogdanowej Okolicy. Przy górnej krawędzi pokazana jest droga kozaków zaporoskich spod Smoleńska na nowe pozycje.

Smoleńsk pokazany jest schematycznie w postaci kręgu murów z basztami i kasztel (Fortalicją Zygmuntofską), gdzie przy zaznaczonych trzech zniszczonych wieżach napis bresza (przełom) i oznaczona Baszta Mołochowska. Wyżej umieszczono informację o kwaterze wojsk kwarcianych na południe od murów.

Naprzeciw mostu smoleńskiego kopczykami oznaczono wzgórza z Górą Pokrowską, na której zgodnie z podaną informacją znajdował się pierwszy obóz królewski, a niżej drogę prowadzącą na Litwę. Przy prawej krawędzi planu nad Dnieprem oznaczono porzucony obóz warowny Siemiona Prozorowskiego.

5. Plan oblężenia przez wojska królewskie moskiewskiego obozu M. Szeina w końcu października 1633 roku J. Moskorzowskiego⁴⁰

Ryc. 5. Oblężenie moskiewskiego obozu B. Szeina, J. Moskorzowski, Smoleńsk październik 1633 roku, w: *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, po s. 126

Następny plan-szkic oblężenia przez wojska królewskie całej armii moskiewskiej w rozbudowanym głównym obozie wojewody Michaiła Szeina został przesłany przez Jana Moskorzowskiego z Bogdanowej Okolicy (miejsce drugiego obozu królewskiego) do brata Andrzeja z pismem datowanym dnia 14 grudnia 1633 roku⁴¹. Widoczna jest tu duża zgodność z poprzednim planem von Weinbeera (Pleitnera). Plan również jak poprzedni z kierunkiem północnym u dołu dokumentuje stan zamknięcia całej armii moskiewskiej, która wycofała się na początku października 1633 roku z większością dział i częścią zapasów ze wszystkich swoich rozbudowanych umocnień wokół Smoleńska do głównego obozu M. Szeina na wschód od miasta. Pod koniec listopada 1633

⁴⁰ J. Moskorzowski, op. cit., po s. 126.

⁴¹ Ibidem, s. 69.

roku zamknięto całkowicie z polecenia króla pierścień oblężniczy wokół obozu⁴², w ten sposób czyniąc oblegających obleżonymi.

Na planie-szkicu pokazano uproszczone linie oblężnicze armii królewskiej z umocnieniami, fortami i szańcami, do których włączono również sam Smoleńsk oraz linie obronne obozu Szeina z rozbudowanym przedmościem na północnym brzegu Dniepru i głównymi obwałowaniami przy południowym brzegu. Krótkie informacje o umocnieniach, utarczkach i zdarzeniach są umieszczone w ich lokalizacjach w różnych orientacjach, co zmusza czytelnika do obracania planu. Szczególnie rozbudowane opisy dotyczą walk na przedpolu przedmościa dniewrowskiego w dniach 22 i 23 listopada 1633 roku⁴³.

W pierścieniu oblężniczym rozpoczynając od Smoleńska zgodnie z ruchem wskazówek zegara mamy następujące fortyfikacje: „Ostrożek nasz na Pokrowskiej Górze”; „Ostrożek nasz w tył Dziewiczej Góry gdzie wolna (?)”; „Ostrożek gdzie Dzierżek z 50 Kozakami i piechoty 10”; „Żaworonkowa Góra gdzie 2 batteryje nasze Xcia Kawalera (ks. Zygmunt Radziwiłł) i wojewodzica smoleńskiego (Mikołaj Abramowicz)”; „Butlerowa (płk. Jakub Butler) bateria gdzie działa 3”; obok zarys drugiego obozu królewskiego w Bogdanowej Okolicy; „Most nasz (na Dnieprze). Arciszewskiego ostrożek”; „Zaporowski okop”; „Wojewodzica Ruskiego (Stanisław Daniłowicz) okop”; „Ostrożek przy Wiaźmionce gdzie piechoty 200”; „Ostrożek gdzie piechoty 200 i Kozaków 100”; „Ostrożek który robili Smolanie”.

Sam ostróg Szeinowy na południowym brzegu Dniepru był podzielony na parę obozów: „Szeinow obóz”; „Prozorowski”; „Rajtarowie Hubertowi” (Ch. d'Ebert); „Ostrożek nieprzyjaciela dla *passu* wolnego do lasa”; poza linią obrony: „Tu nieprzyjaciel szanc wielki robi bardzo potężny na 4 000 człeka, gdzie armatę prowadzi z całą *victualis* i na śmierć bronią piechotą”.

Na północnym brzegu Dniepru są oznaczone następujące umocnienia moskiewskie: „Dziewicza Góra z ostrożkiem nieprzyjacielskim”; przedmoście przed mostami przez rzekę: „Mosty dwa Szehinowe”. Rozbudowa przedmościa w kierunku wojsk królewskich: „Szańc nieprzyjacielski (dzieło koronowe) przeciw naszej reducie w nocy zrobiony 22 listopada”; „Hornwerk nieprzyjacielski z którego z pistoletów dosięże naszych odjęty”; „Reduta nasza między Żaworonkową Górą a Dziewiczą”, z jej lewej strony: „Linia druga nasza przeciw hornwerkowi. Z których spisami się *ab utrinque* piechota dobiega i do siebie strzela” z jej prawej strony: „Linia kolna za redutą naszą przeciw hornwerkowi nieprzyjacielskiemu urobiona”.

⁴² Ibidem, s. 66.

⁴³ Ibidem, s. 66.

6. Plany oblężenia moskiewskiego Smoleńska i oblężenia obozu moskiewskiego M. Szeina w grudniu 1633 roku sekretarza kanclerza koronnego Jakuba Zadzika⁴⁴

Szkic-plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i później oblężenia wojsk Szeina przez armię królewską był załączony do pisma z dnia 15 grudnia 1633 roku kanclerza koronnego Jakuba Zadzika do francuskiego kardynała Richelieu. Pismo w języku łacińskim zatytułowane *Progressus belli Moschovitici* relacjonowało krótko historię wydarzeń pod Smoleńskiem do początku grudnia 1633 roku⁴⁵. Pismo dla lepszego zilustrowania faktów odwołuje się na marginesach do oznaczeń na załączonej mapie⁴⁶. Z powodu zszycia w archiwum francuskim tych dwóch części razem część planu ze Smoleńskiem jest niewidoczna.

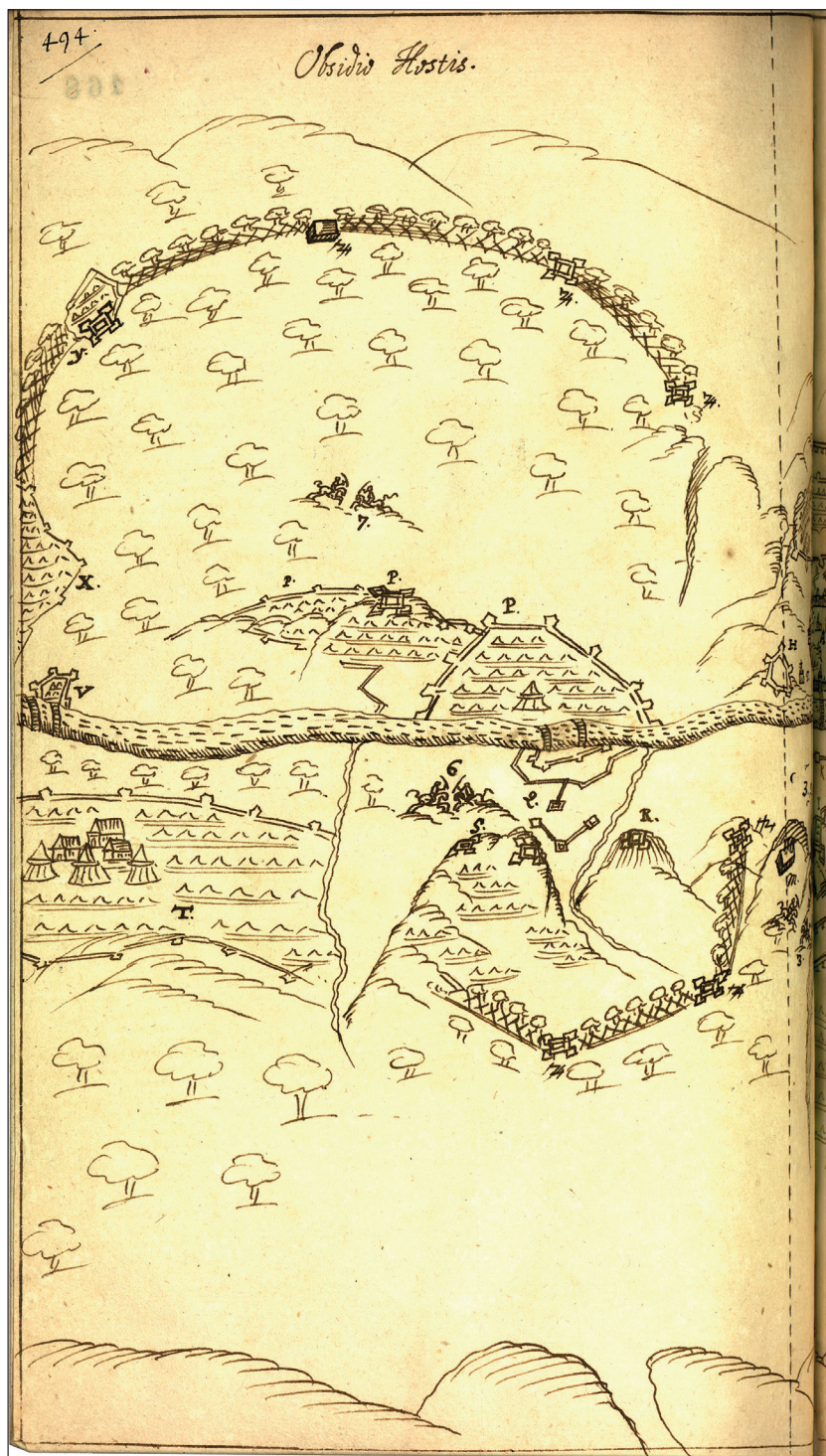
Plan a raczej szkic nosi też znamiona uproszczonej kopii planu Pleitnera. Składa się z dwóch części, prawej *Obsidio Hostis* (Oblężenie nieprzyjacielskie) i lewej *Obsidio Civitatis eiusque Liberato Rege aduentante* (Oblężenie miasta i jego szybkie wyzwolenie przez króla). Legenda z prawej strony planu w języku łacińskim głosi:

- A. Civitas Munitissima Smolensko.
- B. Castellum forte, sine nova Arx.
- C. Munitiuncula Moscós.
- D. Colonelli Dam forte, quo noi pugnato sana exorta acies in campo.
- E. Equites.
- e. Munimenta obsidionis relictá simus ab hoste cum.
- F. Castris Proserouij.
- I. Templá & Rudera olim, amplissima in circuitu civitatis.
- G. Lesselij fortalitia, constructa pro frangendo muro tormentora impetu.
- H. Scharli situs, tormentis ponte petiens.
- K. Colonelli Mates munimentu quod expugnatum pious ab hoste relinquit. Sic K &.
- L. Fortificatum templum.
- M. Nostrorum glenata, unde & sclopetarum sui, & tormentoru hostium castra exagitabant.
- N. Regis castra.
- O. Castra Kosacorum Borysthenis sine Saporoviensium.
- P. Castra primaria capiducis Moscís, Scheinij & obsidione relinquentium p.p.
- Q. Linea offensiva nostra defensiva ante hostium facta.

⁴⁴ Archives des Affaires Etrangères, Paryż, Correspondance politique, Pologne, vol. II, k. 174–176.

⁴⁵ W. Tomkiewicz, *Relacja kanclerza Zadzika o kampanii smoleńskiej w 1633 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, r. 7, 1934, nr 1, s. 122–126.

⁴⁶ Archives des Affaires Etrangères, Paryż, Correspondance politique, Pologne, vol., II k. 174–176.

Ryc. 6. *Obsidio Hostis. Obsidio Civitatis eiusque Liberato Rege aduentante*, sekretarz J. Zadzika, Smoleńsk, grudzień 1633 roku, Archives des Affaires Etrangères, Paryż, Correspondance politique, Pologne, vol. II, k. 174–176

Obsidio Civitatis. Eiusq
Eiberatis. Rege
Cadente. ante.

495

157

- A. Civitas Munitionum. Sino.
lenku. 169
B. Castellum forte, siue Novu
typ.
C. Munitionum Morsu
D. Colubelli dum forte, quo in pugn
to. scia. opugnatio in. G. G.
E. Equites.
F. Munitionum. Obsidians re.
lita simul ab hoste cum.
F. Castris Proteroy.
I. Tempus & Rudera olim,
amplissima in circumsu,
Civitatis.
G. Lenely fortissima constructa
pro frangendo muro tormentum
impetu.
H. Scharli Situs, tormentis pontu
petiens.
K. Colubelli Morsu munitionu
quod opugnatum prius, ab
hoste reliquibat. Sic
L. & G.
L. fortificatum Templum.
M. Portorum elevata, unde &
Sulpetarum in, & tormentorum
hostium Castra opugnabam.
N. Regis Castra.

O. Castra Horacii
Borythenis siue
Saporavensium.

P. Castra primaria. A
piducis Morsu, Schelini
& Obsidione relinque
trum p. p.

Q. Eiusdem officinis nostris
Crescentius autu hostium
facta.

R. Hostis Munitionu, in
monte dicto Dremia.

S. Mons ministrans nobis
Coicy Monronhoru gura.
Cura quem salutissime con
cum hoste certante.

6.
T. Castra nunc Regis prae
tia.

V. Pontes, cum securitate
nostri.

X. Castra Kosachora.

Y. Palatinides Russae.

Z. Munitionu, quae noster
mixta arboru quantitate
undiquaq claudunt hoste.

3. & 8. Acerrima
pugna & integra
Coron.

4. Cuentu in
principu
certamen.

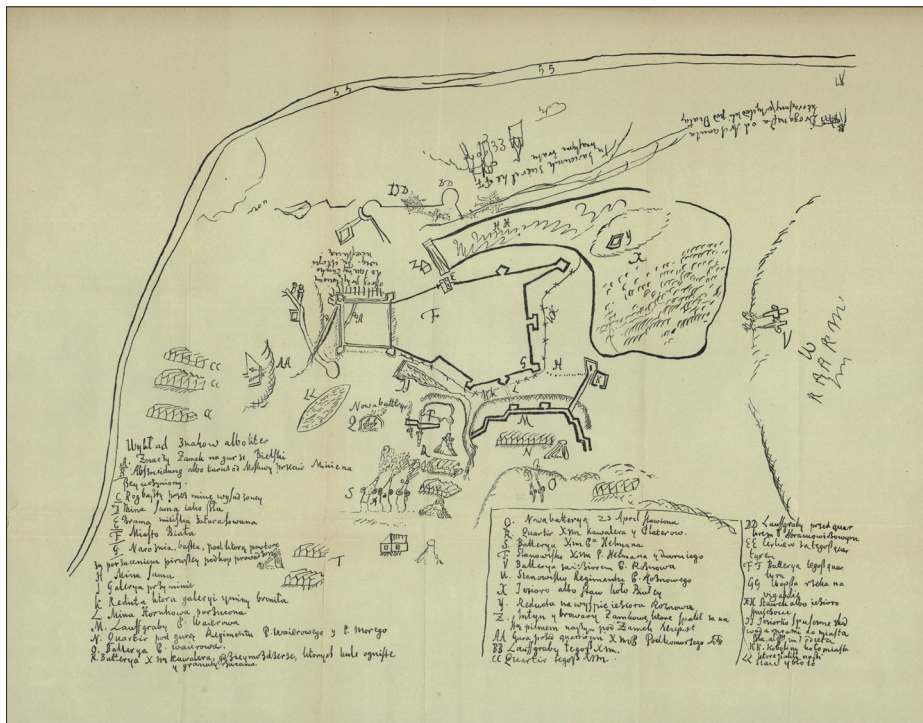
5. & 15. Constructa fortissima
obstracula a nostris, constructa

- R. Hostis munimentu in monte dicto Dziewica.
S. Mons ministrans nobis dicto Skowronkowa Gura. Circa quem saunissima errat cum hoste certame.
6. –
T. Castra nunc Regis praesentia.
V. Pontes, cum securitate nostri.
X. Castra Kosacorum.
Y. Palatinides Russiae.
Z. Munimenta qua inter, mixta arbora quantitate undiqua claudunt hoste.
y. Prima castra Regis in monte Olusica.
z. Ex lignis constructa fortissima obstacula a nostris confracta.
3. & 8. Acerrima pugna et integra diem.
X. Cruento in principio certamen⁴⁷.

⁴⁷ „A. Miasto warowne Smoleńsk.

- B. Kasztel inaczej Nowy Zamek (Fortalicja Zygmuntowska).
C. Umocnienia moskiewskie (bateria Damma).
D. Fort pułkownika Damma, którego obwałowania zdobywano w walce.
E. Jeźdźcy (obóz Ch. d'Eberta).
e. Urządzenia oblężnicze ustawione przez wroga (kobyliny).
F. Obóz Prozorowskiego.
J. Świątynie oraz ich ruiny stojące wokół miasta.
G. Fort Lesiego zbudowany dla ostrzeliwania artylerią murów.
H. Pozycja Charleya, z której ostrzeliwano most (miejski).
K. Fort pułkownika Mattisona który pierwszy został zajęty po wycofaniu się wroga.
L. Ufortyfikowana świątynia (cerkiew Św. Piotra i Pawła).
M. Nasza piechota uzbrojona w pistolety i muszkiety, która atakowała wraże szańce.
N. Obóz królewski.
O. Obóz kozaków dniewprowych zwanych zaporoskimi.
P. Główny obóz moskiewskiego naczelnika Szeina dowodzącego oblężeniem.
Q. Linia naszego ataku przeciwko obronie nieprzyjaciela (przedmoście obozu Szeina).
R. Umocnienie nieprzyjaciela na górze zwanej Dziewicą.
S. Góra nam służąca, zwana Skowronkową Górą, z której zdrowo do wroga bito.
6. Brak opisu.
T. Obóz, w którym obecnie przebywa król.
V. Most dla naszego bezpieczeństwa.
X. Obóz kozacki.
Y. Wojewoda ruski (S. Daniłowicz).
Z. Forty, które zabezpieczono zasiekami z ściętych drzew przed posiłkami wroga.
y. Pierwszy obóz królewski na Hłuszycy.
z. Silne przeszkody zbudowane z powalonych drzew (kobyliny) zniszczone przez nas.
3–8. Desperackie walki przez cały dzień.
X. W krwawej walce (?)”.
- Uwagi autora są podane w nawiasach.

7. Plan nieudanego oblężenia miasta Biała przez wojska królewskie w 1634 roku Jana Moskorzowskiego (wg. J. Pleitnera)⁴⁸

Ryc. 7. Plan oblężenia miasta Biała, Jan Moskorzowski, Biała, maj 1634, w: *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, po s. 134

Ten plan bez skali ilustruje bezskuteczną próbę opanowania przez oddziały króla Władysława IV miasteczka Biała (ob. *Bielyj*) na północ od Smoleńska po kapitulacji armii moskiewskiej M. Szeina. Armia królewska rozłożyła się pod miastem obsadzonym załogą moskiewską pod koniec marca 1634 roku. Zdaniem inżynierów mogło być ono zajęte w ciągu tygodnia oblężenia. Jednak reżolutni obrońcy nie mieli zamiaru się poddawać i oblężenie trwające prawie dwa miesiące nie przyniosło sukcesu.

Plan pokazuje wydarzenia do połowy maja 1634, to jest do czasu decyzji o zwinięciu oblężenia i przystąpienia do rozmów pokojowych nad rzeką Poloną między wojującymi stronami. Kierunek północny (nie oznaczony) jest skierowany w lewą krawędź planu. Z północy na zachód (lewy górny narożnik

⁴⁸ J. Moskorzowski, op. cit., po s. 134.

planu)) łuk rzeki Obsza („Opsza rzeka *navigabilis*”), obok miasta dwa stawy miejskie (większe to obecnie jezioro *Wiesiołaje*).

Plan pozwala śledzić wydarzenia pod Białą przedstawione w diariuszu Moskorzowskiego⁴⁹. Bogata legenda na planie („Wykład znaków albo liter”) ułatwia zlokalizowanie poszczególnych stanowisk wojskowych, baterii działowych, galerii minowych, umocnień i fortyfikacji, okopów (Litery A do Z i podwójne litery AA do LL). Dodatkowo umieszczono parę uwag, jak te na wschód od miasta u góry planu: „Droga nasza od Archaniola (cerkiew Archangielska) którą naszy przychodzili pod Białą”; „Tu harcownik ścierał się na tym szlaku”. Obok oznaczenie cerkwi Archangielskiej nad rzeczką Wojszą (nie oznaczona), gdzie była kwatera regimentów piechoty niemieckiej królewicza Kazimierza i Mikołaja Abramowicza z rozbudowanymi okopami naprzeciw bramy miejskiej. Przy ostrogu przyległym do miasta zaś napis: „Ostróg przystawiony do ściany zamkowej. Tu chłopci (?)”.

Jak się okazało, podziemne galerie minowe prowadzone przez Pleitnera (D) i Hornka (H) były za krótkie i wybuchy założonych tam min prochowych nie poczyniły większych szkód nieprzyjacielowi, za to spowodowały straty we własnych szeregach. W połowie maja 1634 roku odstąpiono od dalszego oblężenia, gdyż król zdecydował się na przerwanie działań wojennych i podpisanie z Moskwą traktatu pokojowego (Polanowskiego).

8. Plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i odsieczy miastu króla Władysława IV na miedziorycie Salomona Savery’ego z 1635 roku⁵⁰ (Delineacja smoleńska)

Wielki rozmiarami (84 × 109 cm) miedzioryt Salomona Savery’ego na czterech arkuszach *Expugnatio exercitus Moscovitici obsidione presentis urbem Smolenscum ductu Vladislai IV Poloniae ac Sueciae Regis etc.* jest typowym przykładem zachodnioeuropejskiego oblężniczego reportażu, przedstawionego w formie graficznej wraz z dodanymi tablicami z objaśnieniami tekstowymi. Uproszczony kartograficzny obraz topografii terenu stanowi jedynie tło dla przedstawienia geometrii fortyfikacji, okopów, szańców, obozów oraz ustawienia i potyczek oddziałów wojskowych wraz ze scenkami obyczajowymi w widoku niejako z lotu ptaka.

Pompatyczne nagłówki sławią zwycięzców i ich czyny a także często łaskę okazaną zwyciężonym. Czasami dodaje się figury alegoryczne, często z mitologii greckiej lub rzymskiej dla podkreślenia słuszności zwycięskiej sprawy.

⁴⁹ J. Moskorzowski, op. cit., s. 122–128.

⁵⁰ *Expugnatio exercitus Moscovitici obsidione presentis urbem Smolenscum ductu Vladislai IV Poloniae ac Sueciae Regis Expugnatio A.o 1633: per Adolphum Boy, incisa a Salomon Savery, apud G. Blaeu et A. Hunefeldt. 4 tab. cum Descriptione*, 1635, wyd. 1, W. Blaeu, Amsterdam 1635, Biblioteka Uniwersytetu w Lejdzie, Collection J.T. Bodel Nijenhuis COLLBN Port 162 N 58–59.

Powstawanie takich propagandowych dzieł było inspirowane i często finansowane przez władców i wodzów dbających o swój obraz jako odważnych żołnierzy Pana a także przez miasta, które chciały w ten sposób uzyskać przychylność swoich suwerenów.

Dzieło Savery'ego powstało z inspiracji rady miejskiej Gdańska, która chciała ułożyć swoje sprawy finansowe z nowym królem w możliwie optymalny sposób. Jeszcze w trakcie działań wojennych pod Smoleńskiem w gdańskiej ludwisarni wykonano dla tej kampanii paręnaście armat i moździerzy typu niderlandzkiego⁵¹, które obsługiwane przez gdańskich artylerzystów odznaczyły się celnym ostrzałem obozu Szeina. Natychmiast po otrzymaniu wiadomości o kapitulacji moskiewskiej, rada miejska Gdańska zarządziła urządzenie na Długim Rynku w dniu 26 marca 1634 roku uroczystych fajerwerków z tej okazji.

Latem 1634 roku rada zleciła wykonanie rysunku do miedziorytu gdańskiemu malarzowi Adolfowi Boyowi (1612–1680) na podstawie planów i rysunków inżyniera Johanna Pleitnera⁵². Gotowy rysunek dostarczono do Niderlandów, gdzie w 1635 roku wyrytował go w miedzi znany artysta grafik Salomon Savery. Składający się z czterech arkuszy miedzioryt wraz z tekstem pokoju polanowskiego 1634 roku oraz opisowym tekstem-spisem umocnień i miejsc walk w trzech językach (łacińskim, niemieckim i francuskim) odbito w 1635 roku w Amsterdamie u Cornelisa Danckertsza I i Willema Blaeu'a oraz w Gdańsku u Andreasa Hünefeldta. Pokolorowana wersja była ofiarowana przez radę miejską Gdańska królowi Władysławowi IV.

Wykonawcy miedziorytu, a więc Adolf Boy, Johann Pleitner (incognito) i Salomon Savery swoje dzieło dedykowali zleceniodawcy tj. radzie miasta Gdańska. Dedykacja w języku łacińskim zapewne autorstwa Johanna Pleitnera w języku łacińskim głosi⁵³:

„Iconica Repraesentatio Smolenscensis Obsidionis, Deditique Post Eam Solutam, Et Vere Subjugum Missii Validissimi Exercitus Moscovitici. Quod opus Omnipotentis Dei, res humanas mirabiliter dirigentis, ineffabili gratia, gloriosissimo ductu & auspicio Serenissimi, & Potentissimi Principis, Vladislai Quarti Regis Poloniae et Sueciae & c. fortissimaeque opera Illustrissimorum Ducum Dn. Christophori Radzivilli Ducis Birzarum et Dubinkorum, Vilnensis Palatini Lithuanicorumq; Exercituum Generalis, & Dn. Martini Kazanovii Podoliae Palatini, Regnique Poloniae Campiductoris coeptum anno MDCXXXIII. et proxime sequenti feliciter peractum: Nobilissimi Vero Et Amplissimi Senatus Populique Gedanensis,

⁵¹ D. Kupisz, *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa 2017, s. 228.

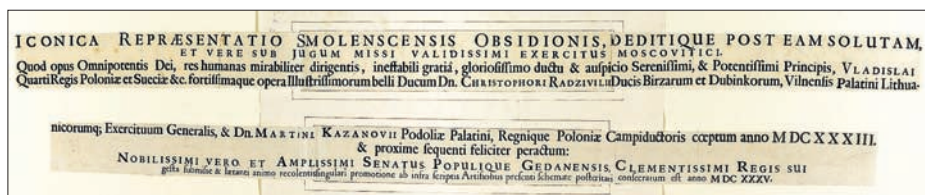
⁵² J. Czajewski, op. cit., s. 118–119.

⁵³ Royal Collection Trust, RCIN 722074.b. miedz. 16,7 × 109,7 cm i 6,4 × 99,7 cm.

Ryc. 8. *Expugnatio exercitus Moscovitici obsidione presentis urbem Smolenscum ductu Vladislai IV Poloniae ac Sueciae Regis Expugnatio A.o 1633: per Adolphum Boy, incisa a Salomon Savery, apud G. Blaeu et A. Hunefeldt. 4 tab. cum Descriptione, 1635, wyd. 1, W. Blaeu, Amsterdam 1635, Biblioteka Uniwersytetu w Lejdzie, Collection J.T. Bodel Nijenhuis COLLBN Port 162 N 58–59*

Ryc. 9. Dedykacja Rady Gdańska królowi Władysławowi IV dołączona do miedziorytu S. Savery'ego, Johann Pleitner, Gdańsk 1635, Royal Trust Collection, RCIN 722074.b

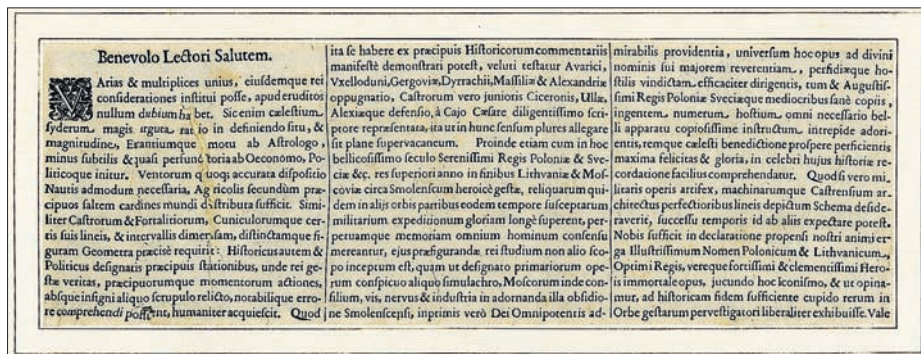
Clementissimi Regis Sui gesta submissee & laetanti animo recolentissimulari promotione ab infra scriptis artificibus presenti schemati posteritati consecratum est anno MDCXXXV⁵⁴.

Dodatkowo, jak to było w ówczesnym zwyczaju wydawców grafiki, do pełnego wydania tego typu miedziorytów dołączano często krótki wstęp *Benevolo Lectori Salutem*⁵⁵ do czytelnika, gdzie popisywano się erudycją i porównywano aktualne wydarzenia do tych z odległej przeszłości Rzymu lub Grecji. W tym przypadku nawiązano do wojen Cezara w Galii krótko charakteryzując wojnę smoleńską, wskazując na wielką dysproporcję sił między agresorami i obrońcami. Jednak dzięki opatrności Bożej podstępne działania Moskwici-nów kończą się ich ukaraniem i zwycięstwem słusznej sprawy. Autor wyróżnia tę kampanię wojskową wśród innych mu współczesnych batalii. Passusy o geometrii umocnień i architekcie machin bojowych (przenośnie fortyfikacji) wskazują na autorstwo tekstu przez Pleitnera. Test w języku łacińskim brzmi:

„Benevolo Lectori Salutem. Varias & multiplices unius, eiusdemque rei considerationes institui posse, apud eruditos nullum dubium habet. Sic enim caelestium syderum magis arguta ratio in definiendo situ et magnitudine, Erantiumque motu ab Astrologo, minus subtilis & quasi perfunctoria ab Oeonomo Politicoque initur. Ventorum quoque accurata dispositio Naturae ad modum necessaria Agriculis secundum praecipuos saltem cardines

⁵⁴ „Obrazowe przedstawienie oblężenia Smoleńska, a także jego kapitulacji po przełamaniu oblężenia i wyzwoleniu spod jarzma licznej wojska moskiewskiego. To dzieło wszechmogącego Boga rządzącego cudownie sprawami ludzkimi za pomocą niewysłowionej łaski, pod najślawniejszą wodzą Najjaśniejszego i Najpotężniejszego Księcia Władysława IV. króla Polski i Szwecji etc. i najmężniejsze czyny Najjaśniejszych dowódców wojskowych, Pana Krzysztofa Radziwiłła, Księcia na Birzach i Dubinkach, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego oraz Pana Marcina Kazanowskiego, wojewody podolskiego i hetmana polnego koronnego, rozpoczęte w 1633 roku i szczęśliwie zakończone w roku następnym. Najdostojniejszej i Najjaśniejszej Radzie Miejskiej Gdańska wspominającej z pokorą i radosnym duchem czyny swego Najlaskawszego Króla dzięki wspaniałemu wyniesieniu na tron od niżej podpisanych na tym obrazie twórców poświęcono dla potomności w 1635 roku” (tłum. W. Ryzek).

⁵⁵ Royal Collection Trust, RCIN 722074.c, miedz. 11,8 × 35,5 cm.

Ryc. 10. *Benevolo Lectori Salutem*, Johann Pleitner, Gdańsk 1635, Royal Collection Trust, RCIN 722074.c

mundi distributa sufficit. Similiter Castrorum & Fortalitiorum, Cuniculorumque certis suis lineis & intervallis dimensam, distinctamque figuram Geometra praecise requirit: Historicus autem & Politicus designatis praecipuis stationibus, unde rei gestae veritas, praecipuorumque momentorum actiones, absque insigni aliquo scrupulo relicto, notabilique errore comprehendi possunt, humaniter acquiescit. Quod ita se habere ex praecipuis Historicorum commentariis manifeste demonstrari potest, veluti testatur Avarici, Uxelloduni, Gergoviae, Dyrrachii, Massiliae & Alexandriae oppugnatio, Castrorum vero junioris Cicerionis, Ullae, Alexiaque defensio, a Cajo Caesare diligentissimo scriptore repraesentata, ita ut in hunc sensum plures allegare sit plane supervacaneum. Proinde etiam cum in hoc bellicosissimo seculo Serenissimi Regis Poloniae & Sueciae & c. res superiori anno in finibus Lithuaniae & Moscoviae circa Smolenscum heroice gestae, reliquarum quidem in alijs orbis partibus eodem tempore susceptarum militarium expeditionum gloriam longesuperent, perpetuamque memoriam omnium hominum consensu mereantur, ejus praefigurandae rei studium non alio scopo inceptum est, quam ut designato primariorum operum conspicuo aliquo simulachro, Moscorum inde consilium, vis, nervus & industria in andornanda illa obsidione Smolenscensi, inprimis vero Dei Omnipotentis admirabilis providentia, universum hoc opus ad divini nominis sui majorem reverentiam, perfidiaeque hostilis vindictam efficaciter dirigentis, tum & Augustissimi Regis Poloniae & Sueciae mediocribus sane copiis, ingentem numerum hostium omni necessario belli apparatu copiosissime instructum intrepide adorientis, remque caelesti benedictione prospere perficientis maxima felicitas & gloria, in celebri hujus historiae recordatione facilius comprehendatur. Quod si vero militaris operis artifex, machinarumque Castrensiarum architectus perfectioribus lineis depictum Schema desideraverit, successu temporis id ab alijs

expectare potest. Nobis suffisit in declaratione propensi nostri animi erga Illustrissimum Nomen Polonicum & Lithuanicum, Optimi Regis, vereque fortissimi & clementissimi herois immortale opus, jucundo hoc Iconismo & ut opinamur, ad historicam fidem sufficiente cupido rerum in Orbe gestarum pervestigatori liberaliter exhibuisse. Vale⁵⁶.

Obraz kartograficzny planu w skali (nieoznaczonej) około 1:15 500 jest nieco zniekształcony ze względu na artystyczną kompozycję autora rysunku (wyprostowanie zakola Dniepru lub brak wpadających do niego rzeczek). W centrum planu znajduje się pierwsza kwatera obozowa króla Władysława IV na Górze Pokrowskiej z widokiem na opuszczony fort moskiewski G. Mattisona i widoczne w oddali za Dnieprem miasto Smoleńsk z jego basztami, murami i umocnieniami A. Leslie. Obóz królewski znajdujący się w centrum kompozycji jest pełen scen rodzajowych, np. wokół szafotu dla skazanych dezertków, wozu pomiarowego Pleitnera lub scenek z codziennego życia obozowego. Nad miastem na niebie widoczna jest dosyć skomplikowana kompozycja

⁵⁶ „Przesyła pozdrowienia życzliwemu czytelnikowi. Nie ma wśród uczonych żadnej wątpliwości, że można prowadzić różne i wielostronne rozważania dotyczące jednej i tej samej rzeczy. Bardziej dokładna jest bowiem umiejętność określania położenia ciał niebieskich, wielkości i ruchu gwiazd błędzących u astrologa, mniej dokładna i jakby powierzchowna jest ona u zarządcy i polityka. Również dokładne rozmieszczenie wiatrów jest bardzo potrzebne żeglarzom, wyróżnienie ich na podstawie głównych stron świata wystarcza zupełnie rolnikom. Podobnie geometra tworzy za pomocą swych linii i odstępów wymierzony i określony zarys obozów, obwarowań i okopów, historyk i polityk poprzestaje zaś pokornie na zarysowanych najważniejszych miejscach, na podstawie których można poznać prawdę o danym zdarzeniu i wydarzenia dziejące się w najważniejszych chwilach bez jakiegóż wielkiej wątpliwości i znaczącego błędu. Tego, że tak właśnie jest, można przekonująco dowieść na podstawie poszczególnych komentarzy historyków, jak świadczy o tym oblężenie Avaricum, Uxellodunum, Gergowii, Dyrrachium, Massalii i Aleksandrii, obrona obozów młodszego Cyserona, a także Alezji opisana przez Gajusza Cezara, najdokładniejszego autora, dlatego przywoływanie wielu przykładów dla tego przekonania jest całkowicie niepotrzebne. Skoro także w tym wieku tak bardzo obfitym w wojny bohaterskie dokonania Najjaśniejszego Króla Polski i Szwecji na pograniczu Litwy i Moskwy w pobliżu Smoleńska w minionym roku przewyższają znacznie bardziej sławę pozostałych wypraw wojennych podjętych w tym samym czasie w innych częściach świata i zasługują za zgodą wszystkich ludzi na wiekiś pamięć, podjęto starania, aby przedstawić tę wyprawę nie w innym celu, jak tylko po to, aby można było łatwiej ukazać na jakimś starannie namalowanym obrazie najważniejsze zdarzenia, a więc zamiary, siły wojskowe, zapal i przebiegłość Moskwinów w przygotowaniu tego oblężenia Smoleńska, przede wszystkim zaś godną podziwu Opatrzność wszechmogącego Boga kierującego skutecznie całym tym dziełem dla większej chwały swego imienia i ukarania przewrotności wroga, gdy mniej liczne wojska Najjaśniejszego Króla Polski i Szwecji zaatakowały śmiało potężne oddziały wroga zaopatrzone obficie we wszelkie niezbędne uzbrojenie, dzięki błogosławieństwu niebios wyprawę zakończono pomyślnie, największe szczęście i chwała płynie zaś ze wspominania tej sławnej historii. Jeśli jakiś mistrz sztuki wojennej i architekt machin obozowych pragnie obrazu namalowanego doskonalszą kreską, może oczekiwać go wraz z upływem czasu od innych twórców. Nam wystarczy, że w tym oświadczeniu życzliwości naszego ducha względem Najjaśniejszego Imienia Polskiego i Litewskiego i na tym miłym obrazie przedstawiliśmy chętnie – jak wierzymy – badaczowi wydarzeń na świecie o dostatecznym pragnieniu wiarygodności historycznej prawdziwie nieśmiertelne dzieło najmniejszego i najłagodniejszego bohatera, Najlepszego Króla. Żegnaj!” (tłum W. Ryczek).

alegorii Wiktorii nad podstępny wrogiem. Z lewej strony widzimy personifikację króla jako Herkulesa zabijającego podstępną Hydrę, z prawej zaś władcy moskiewskiego jako okrutnego Aresa pastwiącego się nad przeciwnikiem. W środku w owalnym kartuszu zwieńczonym koroną Orzeł Polski na globie ziemskim ciskający trzy pioruny: losu, przeznaczenia i opatrności. Nad nim napis „Soli Deo Gloria” (*Jedynemu Bogu chwała*)⁵⁷. Z prawej strony widać polską Famę Zwycięską dmącą tryumfalnie w surmę, z lewej uderzona trzema piorunami spada moskiewska Fama Bezsilna.

Z lewej strony widoczny jest oblężony obóz M. Szeina otoczony polskimi umocnieniami, u dołu scena kapitulacji armii moskiewskiej przed królem i dowództwem armii Rzeczypospolitej w dniu 1 marca 1634 roku. Przy tytule miedziorytu u dołu widoczna z lewej strony postać zamaskowanego posłańca (Jana Spondowskiego) przedzierającego się z miasta z pismem i planami do obozu królewskiego.

Z prawej strony miedziorytu widoczne są opuszczone umocnienia moskiewskie, targ (bazar) wojsk polsko-litewskich oraz w dolnym rogu trofea zdobyte na wrogu i jeńcy moskiewscy. Wśród nich została przedstawiona ironicznie anonimowa postać Johanna Pleitnera jako półnagiego zakutego w kajdany jeńca moskiewskiego.

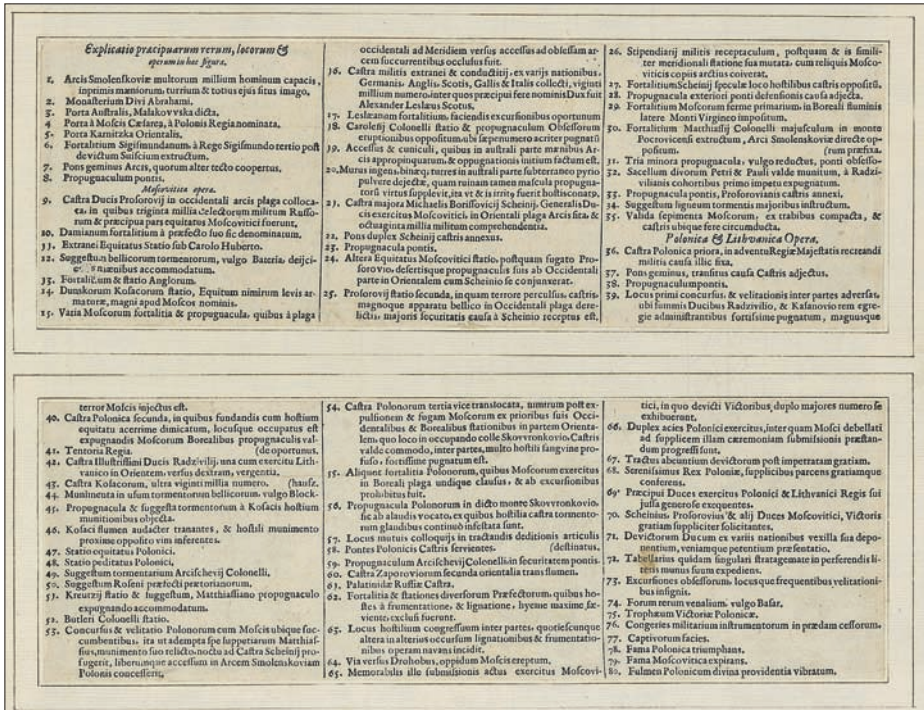
Do niektórych wydań miedziorytu załączone są dodatkowe arkusze z tekstem obejmujące treść pokoju polanowskiego oraz legendę z osiemdziesięcioma pozycjami oznaczonymi na planie w trzech językach (łacińskim, niemieckim i francuskim). Legenda opisuje 59 dzieł fortyfikacyjnych oraz 21 dotyczących oddziałów wojskowych, wydarzeń, osób i symboli. Jej tekst (z uwagami autora w nawiasach) podany niżej w tłumaczeniu z języka łacińskiego, nieco obszerniejszego niż w pozostałych, został dostarczony przez Johanna Pleitnera, który jednak zachował anonimowość (choć jego wizerunek rosłego mężczyzny, ubranego zgodnie z najnowszą niderlandzką modą jest widoczny w paru miejscach *incognito* w ujęciu z tyłu. Wersja łacińska tekstu *Explicatio praecipuarum rerum locorum & operam in hac figura*⁵⁸ brzmi następująco:

„Explicatio praecipuarum rerum locorum & operam in hac figura.

1. Arcis Smolenskaviae multorum millium hominum capacis, inprimis maeniorum, turrium et totius ejus situs imago.
2. Monasterium Divi Abrahami.
3. Porta Australis, Malakowska dicta.
4. Porta a Moscis Caesarea, a Polonis Regia nominata.
5. Porta Karnitzka Orientalis.

⁵⁷ Dla protestanta (kalwina) Johanna Pleitnera było to zapewne: „Tylko Bogu chwała i cześć”.

⁵⁸ *Explicatio praecipuarum rerum, locorum & operam in hac figura*, Royal Collection Trust, RCIN 722074.d, miedz. 11,8 × 35,5 cm.

Ryc. 11. *Explicatio praecipuarum rerum locorum & operam in hac figura*, Johann Pleitner, Gdańsk 1635, Royal Collection Trust, RCIN 722074.d

6. Fortalitium Sigismundanum à Rege Sigismundo tertio post devictum Suiscium extructum.
7. Pons geminus Arcis, quorum alter tecto coopertus.
8. Propugnaculum pontis.
- Moscovitica opera
9. Castra Ducis Prostorovij in occidentali Arcis plaga collocata, in quibus triginta militia delectorum militum Russorum & praecipua pars equitatus Moscovitici fuerunt.
10. Damianum fortalitium à praefecto suo sic denominatum.
11. Extranei Equitatus Statio sub Carolo Huberto.
12. Suggestum bellicorum tormentorum, vulgo Bateria, deijciendis maenibus accommodatum.
13. Fortalitium & statio Anglorum.
14. Dunsorum Kosacorum statio, Equitum nimirum levis armaturae, magni apud Moscos nominis.
15. Varia Moscorum fortalitia & propugnacula, quibus à plaga occidentali ad Meridiem versus accessus ad obsessam arcem succurrentibus ocellus fuit.

16. Castra militis extranei & conductitij, ex varijs nationibus, Germanis, Anglis, Scotis, Gallis & Italis collecti, viginti millium numero, inter quos praecipui fere nominis Dux fuit Alexander Leslaeus Scotus.
17. Leslaenum fortalitium, faciendis excursionibus oportunum.
18. Carolesij Colonelli statio & propugnaculum Obsessorum eruptionibus oppositum, ubi saepe numero acriter pugnatum.
19. Accessus & cuniculi, quibus in australi parte maenibus Arcis appropinquatum & oppugnationis initium factum est.
20. Murus ingens, binaeq, turre in australi parte subterraneo pyrio pulvere dejectae, quam ruinam tamen mascula propugnatoru virtus supplevit, ita ut & isirrit fuerit hostis conat.
21. Castra majora Michaelis Borissovicij Scheinij, Generalis Ducis exercitus Moscovitici, in Orientali plaga Arcis sita. & octuaginta millia militum comprehendentia.
22. Pons duplex Scheinij castris annexus.
23. Propugnacula pontis.
24. Altera Equitatus Moscovitici statio, postquam fugato Prosorovio, desertisque propugnaculis suis ab Occidentali parte in Orientalem cum Scheinio se conjunxerat.
25. Prosorovij statio secunda, in quam terrore perculsus, castris, magnoque apparatu bellico in Occidentali plaga derelictis, majoris securitatis causa a Scheinio receptus est.
26. Stipendiarij militis receptaculum, postquam & is similiter meridionali statione sua mutata, cum reliquis Moscoviticis copiis arctius coiverat.
27. Fortalitium Scheinij speculae loco hostilibus castris oppositu.
28. Propugnacula exteriori ponti defensionis causa adjecta.
29. Fortalitium Moscorum ferme primarium, in Boreali fluminis latere Monti Virgineo impositum.
30. Fortalitium Matthiassij Colonelli majusculum in monte Pocrovicensi extructum, Arcis Smolenskaviae directe oppositum.
31. Tri minora propugnacula, vulgo reductus, ponti obsessorum praefixa.
32. Sacellum divorum Petri & Pauli valde munitum, a Radzivilianis cohortibus primo impetu expugnatum.
33. Propugnacula ponis, Prosorovianis castris annexi.
34. Suggestum ligneum tormentis majoribus instructum.
35. Valida sepimenta Moscorum, ex trabibus compacta, & castris ubique fere circumducta.
- Polonica & Lithuanica Opera
36. Castra Polonica priora, in adventu Regiae Majestatis recreandi militis causa illic fixa.
37. Pons geminus, transitus causa Castris adjectus.
38. Propugnaculum pontis.

39. Locus primi concursus & velitationis inter partes adversas, ubi summis Ducibus Radzivilio & Kasanovio rem egregie administrantibus fortissimo pugnatum, magnusque terror Moscis injectus est.
40. Castra Polonica secunda, in quibus fundandis cum hostium equitatu acerrime dimicatum, locusque occupatus est expugnandis Moscorum Borealibus propugnaculis valde oportunus.
41. Tentoria Regia.
42. Castra Illustrissimi Ducis Radzivilij, una cum exercitu Lithuanico in Orientem, versus dextram, vergentia.
43. Castra Kosacorum, ultra viginti millia numero.
44. Munimenta in usum tormentorum bellicorum, vulgo Blockhausz.
45. Propugnacula & suggesta tormentorum a Kosacis hostium munitionibus objecta.
46. Kosaci flumen audacter tranantes & hostili munimento proxime opposito vim inferentes.
47. Statio equitatus Polonici.
48. Statio peditatus Polonici.
49. Suggestum tormentarium Arcischevij Colonelli.
50. Suggestum Roseni praefecti praetorianorum.
51. Kreutzij statio & suggestum, Matthiassiano propugnaculo expugnando accommodatum.
52. Butleri Colonelli statio.
53. Concursus & velitatio Polonorum cum Moscis ubique succumbentibus, ita ut adempta spe suppetiarum Matthiassius, munimento suo relicto, noctu ad Castra Scheinij profugerit, liberumque accessum in Arcem Smolenskovicam Polonis concesserit.
54. Castra Polonorum tertia vice translocata, nimtrum post expulsionem & fugam Moscorum ex prioribus suis Occidentalibus & Borealibus stationibus in partem Orientalem, quo loco in occupando colle Skowronkowio, Castris valde commodo, inter partes, multo hostili sanguine profuso, fortissime pugnatum est.
55. Aliquot fortalitia Polonorum, quibus Moscorum exercitus in Boreali plaga undique clausus & ab excursionibus prohibitus fuit.
56. Propugnacula Polonorum in dicto monte Skowronkovio, sic ab alaudis vocato, ex quibus hostilia castra tormentorum glandibus continuo infestata sunt.
57. Locus mutuis colloquijs in tractandis deditionis articulis destinatus.
58. Pontes Polonicis Castris servientes.
59. Propugnaculum Arcischevij Colonelli, in securitatem pontis.
60. Castra Zaporovianum secunda orientalia trans flumen.
61. Palatinidae Russiae Castra.
62. Fortalitia & stationes diversorum Praefectorum, quibus hostes a frumentatione & ligatione, hyeme maxime faeviente, exclusi fuerunt.

63. Locus hostilium congressuum inter partes, quotiescunque altera in alterius occursum lignationibus & frumentationibus operam navans incidit.
64. Via versus Drohobus, oppidum Moscis ereptum.
65. Memorabilis ille submissionis actus exercitus Moscovitici, in quo devicti Victoribus duplo majores numero se exhibuerunt.
66. Duplex acies Polonici exercitus, inter quam Mosci debellati ad supplicem illam caeremoniam submissionis praestandum progressi sunt.
67. Tractus abeuntium devictorum post impetratam gratiam.
68. Serenissimus Rex Poloniae, supplicibus parcens gratiamque conferens.
69. Praecipui Duces exercitus Polonici & Lithuanici Regis fui jussa genereose exequentes.
70. Scheinius, Prosorovius & alij Duces Moscovitici, Victoris gratiam suppliciter solicitantes.
71. Devictorum Ducum ex variis nationibus vexilla sua deponentium, veniamque petentium praesentatio.
72. Tabellarius quidam singulari stratagemate in perserendis literis munus suum expediens.
73. Excursiones obsessorum, locus que frequentibus velitationibus insignis.
74. Forum rerum venalium, vulgo Basar.
75. Trophaeum Victoriae Polonicae.
76. Congeries militarium instrumentorum in praedam cessorum.
77. Captivorum facies.
78. Fama Polonica triumphans.
79. Fama Moscovitica expirans.
80. Fulmen polonicum divina providentia vibratum⁵⁹.

⁵⁹ „Spis najważniejszych miejsc i umocnień

1. Twierdza smoleńska z tysiącami ludzi, której wieże i mury są tu przedstawione

2. Klasztor Abramowski

3. Brama południowa Mołochowska (zwana też Małachowską)

4. Brama Królewska zwana przedtem Carską

5. Brama wschodnia Piatnicka

6. Fortalicja Zygmuntowska, którą król Zygmunt III zbudował po klęsce Szujskiego

7. Most zamkowy osłonięty dachem

8. Przegroda fortyfikacyjna (przedmoście) mostu

Umocnienia moskiewskie

9. Obóz Prozorowskiego (Siemiona)

10. Szaniec pułkownika Damma (Indrykta van) od niego nazwany

11. Szaniec kawalerii d'Eberta (Charlesa)

12. Bateria to jest platforma artyleryjska skierowana w kierunku murów

13. Szaniec i obóz Anglików

14. Szaniec kozaków dońskich, którzy są lekką kawalerią

15. Parę moskiewskich szaniec i umocnień, które okrążają oblężonych od zachodu

16. Obóz wojsk cudzoziemskich różnych narodowości Niemców, Anglików, Szkotów, Francuzów i Włochów w sile 20 tysięcy, którymi dowodzi Szkot Aleksander Leslie

17. Szaniec pułkownika Leslie z którego dokonuje się wypadów na oblężonych

18. Szaniec i obóz pułkownika Charleya (Jacobiego), z którego blokowano wypadły oblężonych
19. Aprosze i okopy, przy pomocy których zbliżano się do murów zamku
20. Olbrzym szmat muru i dwie wieże wysadzone w powietrze za pomocą podziemnej miny prochowej
21. Główny obóz naczelnego dowódcy sił moskiewskich Michaiła Borysowicza Szeina znajdujący się na zachód od zamku z osiemdziesięciotysięcznym wojskiem
22. Mosty przylegające do obozu Szeina
23. Przegrody fortyfikacyjne (przedmoście) mostów
24. Inna kwatera moskiewskiej rajtarii, która w większości wycofała się ze swoich umocnień na wschód do obozu Szeina
25. Druga kwatera Prozorowskiego, po opuszczeniu pierwszej, gdzie zostawiono wiele sprzętu wojskowego
26. Najemnicy cudzoziemscy i żołnierze moskiewscy po porzuceniu przez nich swoich południowych obozów
27. Szaniec Szeina do obserwacji umocnień wroga
28. Różne przegrody fortyfikacyjne osłaniające mosty dla ich lepszego zabezpieczenia
29. Fort moskiewski położony na Górze Dziewiczej przy brzegu rzeki
30. Wielki szaniec pułkownika Mattisona (Georga lub często Jerzego) zbudowany na Górze Pokrowskiej
31. Trzy małe reduty postawione naprzeciw mostu oblężonych
32. Umocniona cerkiew Św. Piotra i Pawła w pierwszej kolejności oblegana przez wojska Radziwiłła (Krzysztofa)
33. Przegrody fortyfikacyjne obozu Prozorowskiego
34. Drewniane rusztowanie albo bateria uzbrojona w duże działa
35. Linia kobylin którą Moskale połączyli swoje obozy
- Umocnienia polsko-litewskie
36. Pierwszy polski obóz przygotowany na przyjęcie oddziałów z królem
37. Dwa mosty obozowe
38. Przegroda fortyfikacyjna mostów
39. Miejsce pierwszej potyczki między przeciwnikami, gdzie najwięksi wodzowie, Radziwiłł i Kazanowski (Marcin) swoim genialnym dowodzeniem napędzili strachu Moskalom
40. Drugi polski obóz, w miejscu którego doszło do zażartych walk i oblężenia północnego szanca moskiewskiego
41. Namiot króla polskiego
42. Obóz księcia Radziwiłła z armią litewską na wschodzie z prawej strony
43. Obóz kozacki w liczbie ponad 20 tysięcy ludzi
44. Stanowisko artyleryjskie zwane blokhauzem
45. Umocnienie z kozacką baterią artyleryjską
46. Kozacy płynący nago przez rzekę do umocnień wroga
47. Kwatera kawalerii polskiej
48. Kwatera piechoty polskiej
49. Bateria pułkownika Arciszewskiego (Eliasa)
50. Bateria pułkownika Rosena (Reinholda), dowódcy gwardii królewskiej
51. Obóz pułkownika Kreutza z platformą dla artylerii mieszczący się w forcie Mattisona
52. Obóz pułkownika Butlera (Jakuba)
53. Zaciekle walki Polaków z Moskalami Mattisona, którzy porzucili w nocy swój fort i zbiegli do obozu Szeina. Polacy uzyskali dostęp do oblężonych w Smoleńsku
54. Obóz polski przeniesiony po raz trzeci po wyrzuceniu i ucieczce Moskali z zachodnich i północnych stanowisk na wschód. Dla uzyskania przewagi nad nieprzyjacielem zajęto w ciężkich walkach z męznym wrogiem wysoką Żaworonkową Górę
55. Parę polskich szanów które zamknęły moskiewską armię od północy i które uniemożliwiają jej wypadły.

9. Plan i mapy moskiewskiego oblężenia Smoleńska i odsieczy miastu króla Władysława IV na miedziorycie Wilhelma Hondiusa z 1636 i 1640 roku⁶⁰ (Delineacja smoleńska)

Olbrzymi pod względem rozmiarów (218 × 155 cm) miedzioryt Wilhelma Hondiusa na 16 arkuszach jest przykładem zachodnioeuropejskiego planu-mapy wydarzeń wojennych przedstawionych w formie graficznej wraz z dodanymi tablicami z objaśnieniami tekstowymi (II wydanie z 1640 roku). Sporządzony został na bezpośrednie zlecenie króla Władysława IV przez jego podwładnych, rytownika W. Hondiusa i inżyniera wojskowego J. Pleitnera. Ten bardziej kartograficzny obraz niż w przypadku poprzednio omówionego miedziorytu S. Savery'ego udziela więcej uwagi topografii terenu walk i fortyfikacjom. Widok perspektywiczny głównego planu z lotu ptaka nie jest przez artystę zbyt udatnie przedstawiony. Za to precyzją lokalizacji oraz wymiarów i kształtów umocnień znacznie przewyższa ich dosyć schematyczne wizerunki

56. Polski fort na Zaworonkowej Górze zwanej Skowronkową z którego ostrzeliwuje się bezustannie wroga

57. Miejsce, gdzie przeprowadzano negocjacje rozejmowe

58. Most należący do polskiego obozu

59. Fort pułkownika Arciszewskiego z mostem

60. Drugi obóz kozacki na wschodzie po drugiej stronie rzeki

61. Szaniec wojewody ruskiego (Stanisława Daniłowicza)

62. Różne forty i obozy poszczególnych pułkowników które odcinały wroga od dostaw zbóż i drewna opałowego

63. Miejsca walk z wypadami wroga po drewno i siano

64. Droga na Dorohobuż zajęta przez Moskwicinów

65. Wojska, które zmusiły do kapitulacji dwukrotnie liczniejszą armię moskiewską

66. Podwójna linia wojska polskiego, między którą pokonani Moskwicini musieli poddać się ceremonii kapitulacji

67. Uzgodniona łaskawie droga odejścia zwyciężonych

68. Król polski udziela łaski pokonanym

69. Główni polscy i litewscy dowódcy, szlachetni wykonawcy woli królewskiej

70. Szein, Prozorowski i inni wodzowie moskiewscy proszą o łaskę

71. Pokonani dowódcy cudzoziemscy różnych narodowości kładą swoje sztandary prosząc o przebaczenie

72. Posłaniec, który przy użyciu fortelu przyniósł listy (z miasta)

73. Wypadki oblężonych przeciwko oblegającym

74. Rynek, czyli bazar gdzie można wszystko kupić

75. Trofeum polskiego zwycięstwa

76. Wielka ilość sprzętu wojskowego, którą zdobyli Polacy

77. Twarze jeńców

78. Triumfująca polska Fama

79. Bezsilna moskiewska Fama

80. Rozbłysk polskiej błyskawicy bożej opatrności”.

⁶⁰ *Smolenscum Urbs. Ope Divina Vladislai IV Poloniae Sueciaque Regis, Invictissimi Principis, virtute liberatum, obsessi obsessores Moscovitae et auxilarii, victi armis hostess fortitudine vita donati clementia inusitata Anno MDCXXXIV*, W. Hondius, Gdańsk 1640, Skokloster slott/Statens Historiska Museer, nr inw. 10693

Ryc. 12. Delineacja smoleńska W. Hondiusa, II wyd., Gdańsk 1640, Skokloster slott/Statens Historiska Museer, nr. inw. 10693

na poprzednio omówionym miedziorycie. Scenki rodzajowe z żołnierzami, jeźdźcami, duchownymi, markietankami itp. są umieszczone u dołu głównego planu jedynie dla ozdoby bez powiązania z aktualnymi wydarzeniami. Widać trudności artysty w ich przedstawianiu, szczególnie ludzi i zwierząt. Pod względem artystycznym Wilhelm Hondius nie może równać się z Salomonem Saverym.

Jako dzieło kartograficzne, Delineacja Smoleńska Hondiusa jest nieocenionym dokumentem do śledzenia wydarzeń i postępu oraz zakresu prac fortyfikacyjnych. Zadziwia różnorodność umocnień i szanieców wykonanych przez obie strony według manieri niderlandzkiej, pokazanych ze szczegółami rozmieszczenia w nich wojsk i ich siedzib.

Główny plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i w rezultacie odsieczy króla Władysława IV oblężenia wycofanej do obozu wojewody Michaiła Szeina armii nieprzyjacielskiej został wykonany na 12 arkuszach (o łącznych rozmiarach 218×133 cm) w skali 1:5640. Poniżej głównego obrazu znajdują się w jednym szeregu cztery mniejsze miedzioryty, które wraz z głównym planem tworzą imponującą (218×154 cm) rycinę bezkonkurencyjną pod względem rozmiarów nawet z podobnymi „oblężniczymi” grafikami zachodnioeuropejskimi.

Smoleńsk otoczony moskiewskimi fortyfikacjami znajduje się w prawej połowie miedziorytu, zaś oblężony potem główny obóz M. Szeina z lewej

strony. W górnej krawędzi miedziorytu w wydzielonej na całą jego szerokość wstędze biegnie tytuł pisany majuskułą po łacinie: „Smolenscum Urbs. Ope Divina Vladislai IV Poloniae Sueciaque Regis, Invictissimi Principis, virtute liberatum, obsessi obsessores Moscovitae et auxilarii, victi armis hostess fortitudine vita donati clementia inusitata Anno MDCXXXIV” (*Miasto Smoleńsk. Z Bożą pomocą Władysław IV król Polski i Szwecji, niezwyciężony książę oswo-bodził, obległ oblegających Moskwiczinów wraz z ich sojusznikami, pokonał od-ważnych wrogów orężnie, darując im łaskawie życie w 1634 roku*).

Napis obramiony jest z lewej strony wazowskim herbem Rzeczypospoli-tej (na czteropolowej tarczy z naprzemiennymi Orłem i Pogonią pięciopolowa tarcza z naprzemiennymi Trzema Koronami i Lwem Gotlandii, na której tarcz-ka z herbem Snopek Wazów) ukoronowanym koroną królewską, zaś z prawej herbem Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń Litewska) ukoronowanym koroną książęcą. W środku napisu portret Władysława IV i obok niego tzw. szwedzki herb polskich Wazów (pięciopolowa tarcza z Polskim Orłem, Po-gonią Litewską, Trzema Koronami Szwecji i Lwem Gotlandii oraz Snopkiem Wazów). Ten ostatni herb jest zwierciadlanym odbiciem prawidłowego godła, tzn. część polsko-litewska została skierowana kurtuazyjnie w kierunku portre-tu króla.

W lewym dolnym rogu umieszczony jest łaciński epigramat królewskiego poety i historiografa Martina Opitza (którego panegiryk w języku niemieckim na cześć Władysława IV *Lobgedicht an die Königliche Majestät zu Polen und Schweden*, Gdańsk 1636 został bardzo dobrze przyjęty na dworze królewskim i dzięki któremu poeta został przyjęty na służbę u króla).

Słowa łacińskiego epigramatu Martina Opitza głoszą:

„Urbs curae superum vastique Borysthenis undae,
Et tu felicis conscia terra mali,
Quae tunc mens vobis errat aera Moschus obibat,
Cum tonitru Campos caedibus igni domos,
At vincit divum bonitas et proxima divis,
Rex anima ille soli Gloria Sarmatici,
Castrorum populus fit supplex queis que furebat,
Principis ad tanti prouincit arma pedes,
Hic miseris vitam poterat quam demere reddit,
Et Victor victis hostibus ipse sui est”⁶¹.

⁶¹ „Miasto pod opieką niebian nad wodą wielkiego Dniepru
I ty, szczęśliwa ziemio, pamiętająca o nieszczęściach,
Które dręczyły wtedy twą duszę, gdy Moskwiczin
Zajmował pola grzmotem i rzezią, domy ogniem.
Lecz zwyciężyła boska dobroć i król o duszy
Podobnej do bogów, chluba sarmackiej ziemi;

Poniżej zaś podano w języku łacińskim osoby, które przygotowały i wykonały miedzioryt:

„Per Sae Rae Mtis Architectum Militarum Dn. Joannem Pleitnerum in ipso loco Delineatum, Mensuratum ac Designatum Anno 1634 Delineatorum et per Sae Rae Mtis Chalcoglypten, Iconographian et Perspectivarian Privilegiatum Guilielmum Hondium in ces incisium, Gedani 1636 (1640)”⁶².

Obok epigramatu znajduje się spis *dramatis personae* kapitulacji armii moskiewskiej M. Szeina w dniu 1 marca 1634 roku:

„Representatio quomodo Moscovitae plane devicti se coram Sa Re Mtis coacti sint humiliare et vitae gratiam petere.

A. Sa Regia Mtis.

B. Princeps Casimirus.

C. Jacobus Zadzijski hodiernus Episcopus Cracoviensis.

D. Christophorus Radzivil Magi.D.Lit. Gen. Campi.

E. Martinus Cazanovius Regni Polae. Gen. Campid.

F. Moscovitarum Generales Sheinni, Prosorovius et alii.

G. Moscovitici militum tribuni diversarum Nationum una cum ipsorum militibus”⁶³.

Obok sceny kapitulacji wraz ze wspomnianymi wyżej tekstami przy lewej krawędzi sąsiedniego arkusza znajduje się zbiorowy wizerunek twórców miedziorytu. Przy wielkiej ściennej mapie Rzeczypospolitej (wycinek mapy Europy brata Hondiusa, Henryka pt. *Europa Exactissime Descripta* z 1631 roku w skali ok. 1:11 500 000) stoi jako główna postać inżynier Johann Pleitner, za mapą widoczny jest rytownik Wilhelm Hondius. Po przeciwnej stronie mapy stoi pomiarowy z latą geodezyjną-skalą (160 prętów reńskich), którym

Załoga obozów, ovladnięta szalem, stała się

Pokorna i złożyła broń u stóp tak wielkiego księcia.

On darował nieszczęsnym życie, które mógł im odebrać,

I zwycięzca, zwyciężwszy wrogów, zwyciężył siebie” (tłum. W. Ryczek).

Ostatni wers oznacza, że król zamiast wyciąć wrogów w pień okazał dowód swojej łagodności (humanitas) darując im życie. Nie uległ zatem żądzy odwetu (lub okrucieństwu), ale niejako stał się zwycięzcą samego siebie; zapanował nad samym sobą.

⁶² „Przez inżyniera JKM Johanna Pleitnera na miejscu opisane, wymierzone i wyznaczone w 1634 roku. Przez uprzywilejowanego rytownika, portrecistę, perspektywistę i rysownika JKM Wilhelma Hondiusa rytowane w miedzi w 1636 (1640) roku”.

⁶³ „Obraz w jaki sposób pokonani zupełnie Moskwićini zmuszeni byli błagać pokornie JKM o łaskę:

A. JKM.

B. Królewicz Kazimierz.

C. Jakub Zadzik obecny arcybiskup krakowski.

D. Krzysztof Radziwiłł, litewski hetman (połny).

E. Marcin Kazanowski, hetman koronny.

F. Szein, Prozorowski i drudzy moskiewscy wodzowie

G. Dowódcy różnych narodowości ze swoimi wojskami w służbie moskiewskiej”.

Ryc. 13. Detale obozów pułkowników A. Lesleya i Fuchsa przy południowym odcinku murów Smoleńska, część Delineacji smoleńskiej W. Hondiusa, Staatsbibliothek zu Berlin–Preussischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. Kart. V7545

jest prawdopodobnie pułkownik Elias Arciszewski (lub Jan Moskorzowski) z bobrową czapką w ręku. Pleitner jest przedstawiony z narzędziami ówczesnego mierniczego, to jest astrolabium, cyrklem i krokomierzem. Ubrany jest według najnowszej niderlandzkiej mody, to jest w butach o wysokich cholewach tzw. botfortach, w kapeluszu z bobrego filcu z szerokimi kresami ozdobionym piórami strusimi, w kubraku przepasanym szarfą dowódczą (dowodził sześciusetosobowym oddziałem szanckopników-saperów). Nad grupą twórców miedziorytu widoczny jest zamaskowany posłaniec („L”) królewski do Smoleńska z wiadomościami z miasta.

Na głównym planie w orientacji południowo-wschodniej (12 arkuszy) znajdują się jeszcze oprócz podanych wyżej tekstów również rozrzucone po całej powierzchni miedziorytu krótkie informacje topograficzne, nazwy fortyfikacji, nazwy oddziałów obu stron oraz krótkie opisy wydarzeń w języku łacińskim. Łącznie w głównej części miedziorytu jest tych informacji ponad 120.

Pozostałe ponad 50 takich informacji znajduje się na mniejszych miedziorytach u dołu (4 arkusze). Przedstawiają one dwie przeglądowe mapy również w orientacji południowo-wschodniej w skali ok. 1:32 000⁶⁴, planik południowej części murów miejskich ze szczegółami odnoszącymi się do moskiewskiego szturm w czerwcu 1633 roku oraz widok drugiej linii obrony Smoleńska w postaci szeregu izbic ustawionych na starym wale ziemnym i połączonych palisadą.

⁶⁴ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 193.

Mapki przeglądowe mają na celu szybkie znalezienie na dużym planie odpowiednich pozycji legendy. Mapa (I) z lewej strony (ryc. 14 – górna mapka) przedstawia sytuację terenową oblężenia Smoleńska przed nadejściem armii odsieczowej Władysława IV. Obok niej są pokazane szczegóły (przekroje) wałów z palisadą obozu Prozorowskiego i fortu na Górze Dziewiczej (XI) oraz poniżej przekrój wału obozu Aleksandra Leslie (XII), oba w skali 1:157 (40 stóp reńskich = 8 cm). Z prawej strony pokazano szczegółowy przekrój muru smoleńskiego posadowionego na palach dębowych. Oprócz 90 pozycji legendy na mapce umieszczono wraz z tytułem ponad 20 napisów informacyjnych.

Mapka (II) z prawej strony (ryc. 14 – dolna mapka) pokazuje sytuację w terenie po nadejściu armii odsieczowej uzupełnioną o fortyfikacje strony polsko-litewskiej. Obok niej pokazano szczegóły (przekroje) wałów fortów armii polsko-litewskiej poz. 178 i poz. 179 (IX), usypanych na Górze Skowronkowej pod nadzorem Pleitnera⁶⁵ oraz poniżej wałów obozu królewskiego⁶⁶ w Bogdanowej Okolicy (X). Oba przekroje podobnie jak poprzednie są w skali 1:157. Na tej mapce oznaczono już wszystkie pozycje legendy od 1 do 216 i umieszczono wraz z tytułem ponad 30 napisów informacyjnych. Z lewej strony wyrytowano podwójny rząd kobylin (rodzaju ostrostawideł), które stanowiły element łączący poszczególne umocnienia moskiewskie.

Całość informacji opisowej umieszczonej w liczbie ponad 170 zapisów na miedziorycie jest przedstawiona w rosyjskim tłumaczeniu Carla Rechy, załączonym do opracowania Aleksandra Daniłowskiego o miedziorycie Hondiusa⁶⁷. W tabelce „Надписи на плане атаки и обороны Смоленск 1632–1634 гг.” z lewej strony podany jest numer arkusza miedziorytu i tekst łaciński, zaś po prawej rosyjskie tłumaczenie.

Poza tekstem umieszczonym bezpośrednio na rysunku przy niektórych umocnieniach i wydarzeniach wojskowych są one również oznaczone w legendzie cyframi od 1 do 216 oraz majuskułami od A do G (plus L). Wśród oznaczeń cyfrowych 101 pozycji dotyczy fortyfikacji, zaś pozostałe 115 pozycji odnosi się do wydarzeń, oddziałów wojskowych, szczegółów topograficznych terenu, osób, galerii minowych, budynków itp.

Do pierwszego wydania miedziorytu z 1636 roku został opracowany tekst wyżej wymienionej legendy (poz. 1–216) w języku łacińskim pod tytułem *Iconica Representatio Oppugnationis et Propugnationis Smolenscensis*⁶⁸, lecz pozostał on tylko w rękopisie przesłanym przez Hondiusa pismem z Gdańska datowanym na 10 grudnia 1637 roku do zatwierdzenia przez hetmana wielkiego litewskiego

⁶⁵ J. Czajewski, *Johann Pleitner ...*, s. 106.

⁶⁶ Ibidem, s. 108.

⁶⁷ А. Даниловский, *План осады и обороны города Смоленска в 1632–1634 гг. С объяснительным текстом*, Petersburg 1904, s. 102–112.

⁶⁸ Российская национальная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, Kol. Aut. 152, nr 68, к. 151–169.

Krzysztofa Radziwiłła. Zgodnie z uwagą Hondiusa na końcu tekstu miał on być po zatwierdzeniu hetmańskim przetłumaczony na języki polski, niemiecki i francuski i dodany do miedziorytu. Hondius opracował nawet układ tych tekstów załączonych do miedziorytu, a mianowicie tekst polski z lewej strony, niemiecki z prawej strony i łaciński u dołu⁶⁹. Autorem tekstu łacińskiego był zapewne Johann Pleitner, który potem miał go przetłumaczyć na pozostałe języki zachodnioeuropejskie. Pierwsze wydanie miedziorytu z 1636 roku ukazało się niestety bez tego tekstu. Sam jednak tekst łaciński z rękopisu został opublikowany anonimowo w tłumaczeniu rosyjskim w 1847 roku⁷⁰. Powtórnie wydrukowany przez wspomnianego już A. Daniłowskiego w 1904 roku. Ze względu na znaczną objętość tekstu (ok. 20 stron znormalizowanych) nie będę go tu przytaczał.

Do drugiego wydania miedziorytu z 1640 roku została dodana obszerna rozszerzona legenda z wymienionymi 216 pozycjami i oznaczeniami w języku niemieckim. Tekst został wydrukowany na dwóch długich podłużnych arkuszach, które zostały dołączone z obu stron miedziorytu. W większej części jest to bardziej diariusz wojenny niż skąpy w wydarzenia spis Hondiusa. Jej treść wyszła niewątpliwie spod pióra inżyniera Johanna Pleitnera, który parokrotnie wymienia siebie wśród uczestników działań wojennych. Ze względu na obszerny tekst o objętości około 60 stron znormalizowanych, który został opublikowany jeszcze w XIX wieku⁷¹, nie przytaczam go w tej pracy. Pokrótkę charakteryzuję jedynie układ i zawartość tekstu diariusza-spisu w języku niemieckim na podstawie zachowanego jedynego pełnego II wydania w szwedzkim muzeum w Skokloster⁷².

„D.O.M. Karte und ausführliche Beschreibung der Stadt Smolensko wie dieselbe Anno 1632 im November von dem Großfürsten aus der Moscau, mit der äusersten Macht belagert, aber von dem vortrefflichen Kriegsfürsten Vladislao IV Königlicher Majestaet zu Pohlen und Schweden etc. siegreich entsetzt, die Moscoviter geschlagen, und sogar dahin gezwungen worden, daß sie alles quitiren, Ihr Gewehr, Fahnen und Standarten mit großer Demuth und Reverenz zu Ihr Königlicher Majestaet Füßen niederlegen, und sich auf Gnad und Ungnad ergeben müssen, und was dabey mehr Denkwürdiges vorgegangen”⁷³.

⁶⁹ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, przypis 410 na s. 194.

⁷⁰ *Изображение атаки и обороны Смоленска 1634 (MDCXXXIV)*, Petersburg 1847.

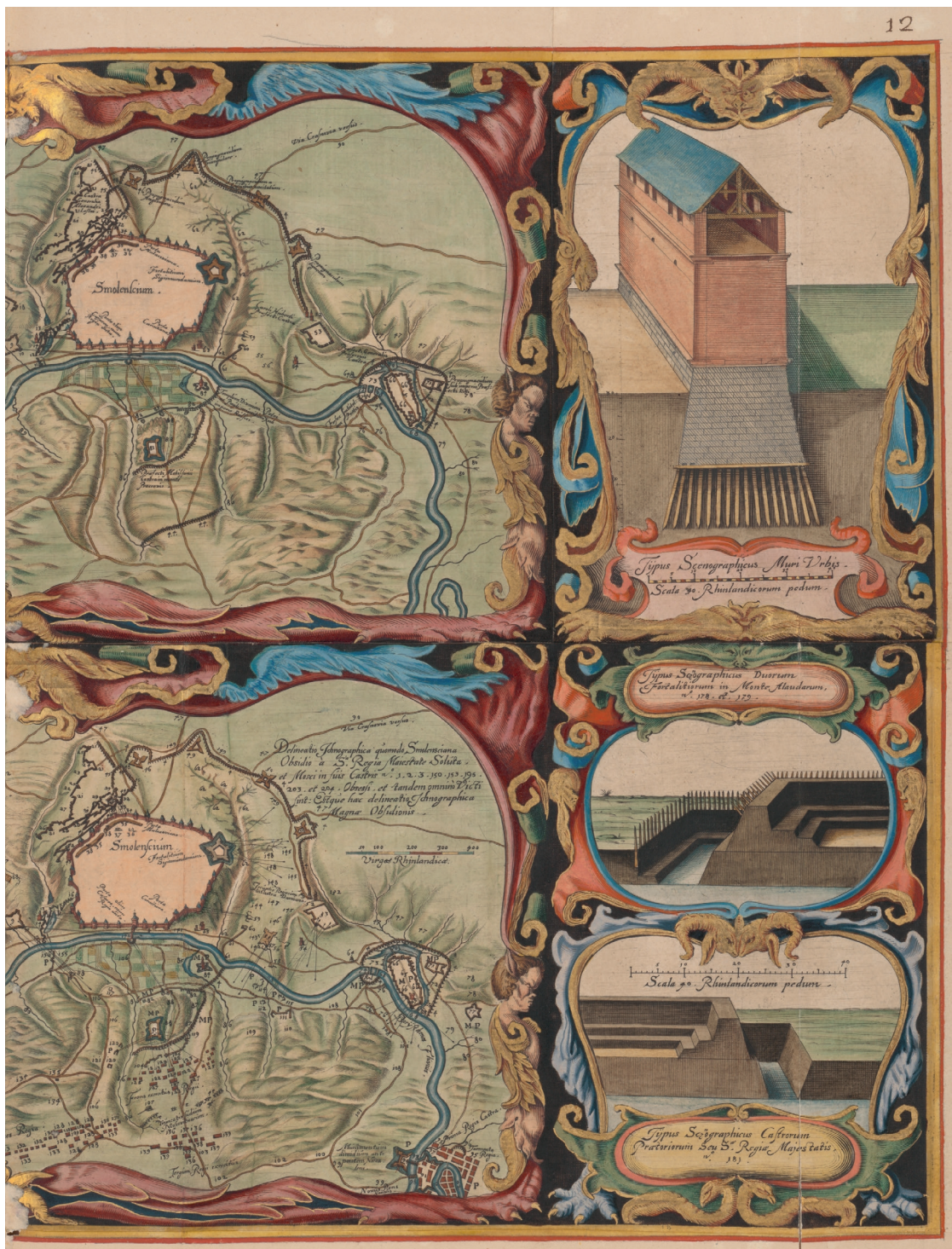
⁷¹ O. Schmidt, *Nachricht von einem merkwürdigen alten Kupferstiche, der Schlacht bei Smolensk*, „Preussische Provinzial-Blätter”, R. 2, 1829, s. 38–54, 235–252, 324–341, 454–469.

⁷² Zdjęcia tekstu do jedynego zachowanego pełnego egzemplarza II wydania zawdzięczam uprzejmości Pani Ann Hallström, konserwatorce papieru w muzeum w Skokloster, gdzie miedzioryt wisi na ścianie w bibliotece.

⁷³ „D.O.M. Mapa i dokładny opis miasta Smoleńska, które zostało oblężone w listopadzie 1632 roku przez potężne wojska wielkiego księcia moskiewskiego. Zostało ono jednak zwycięsko oswobodzone przez wojennego pana, króla polskiego i szwedzkiego, Władysława IV. Moskwinie zostali

Ryc. 14. Kolorowana wersja dwóch mapek przeglądowych ze szczegółami Delineacji smoleńskiej. W. Hondius, Gdańsk 1636, „Atlas Blaeu-Van dem Hem”, t. 24:12, fol. 40–41, (12) sygn. 389030-F.K.; +Z85075300, Österreichische Nationalbibliothek, Wiedeń

Poniżej tytułu legenda-objaśnienie oznaczeń literowych:

„(Explication folgender Buchstaben)

M.P. Der Moscoviter Lager, Schanzen, Kirchen, Fortifikationen, Battereyen und Approchen, aus welchen Ihr Koenigl. Majest. dieselben herausgejagt und sie demselbigen abgenommen.

P. Der Königl. Majest. Schanzen, Approchen, Battereyen und umgehawenen Bäumen, damit die Moscoviter wiederum belagert gehabt.

M. Der Moscoviter Lager und Schanzen, in welchen sie belagert und ganz und gar überrumpelt seyn.

(Moscovitsche Wercke)⁷⁴.

Po krótkim wstępie o przybyciu wojsk moskiewskich M. Szeina pod Smoleńsk w dniu 14 listopada 1632 roku następuje opis rozmieszczenia w terenie armii nieprzyjacielskiej w 43 moskiewskich umocnieniach zgodnie z łacińskim spisem Hondiusa z rozszerzonymi niekiedy objaśnieniami. Po tej części następuje nagłówek wytłuszczonym drukiem: „Jetzo wenden wir uns wieder von und aus der Stadt zu der Circumvallation und des Lessly restirenden Quartier” (*Teraz przejdziemy z miasta do linii oblężenia (circumwallacji) i do pozostałego obozu Leslie*).

Poniżej umieszczone są objaśnienia do pozycji od 44 do 90, które odpowiadają spisowi Hondiusa z niektórymi uzupełnieniami. Następny nagłówek wytłuszczonym drukiem po ostatniej 90 pozycji głosi: „Jetzo folget kurzer Bericht des Sturms, der gesprungenen Minen und deren Appertinentien” (*Teraz nastąpi krótki raport o szturmie, wysadzonej minie i ich okolicznościach*).

Niżej jest umieszczony opis dramatycznych wydarzeń pod murami smoleńskimi od 13 do 18 czerwca 1633 roku. Następny po tym tekście nagłówek wytłuszczonym drukiem oznajmia:

„Folget jetzo nur: ausführliche Beschreibung aller Ihr K. Maj. Quartieren, Schanzen, Battereyen, Redouten, Lauffgraben, Minen, Coblinen, Approchen und dergleichen, damit sie den Feind attaquirt, die Stadt Smolensko entsetzet, und die Feinde dermaßen geängstigt, daß sie nicht allein Stadt und Feld quitiren, sondern sogar sich auf Gnad und Ungnad ergeben müssen”⁷⁵.

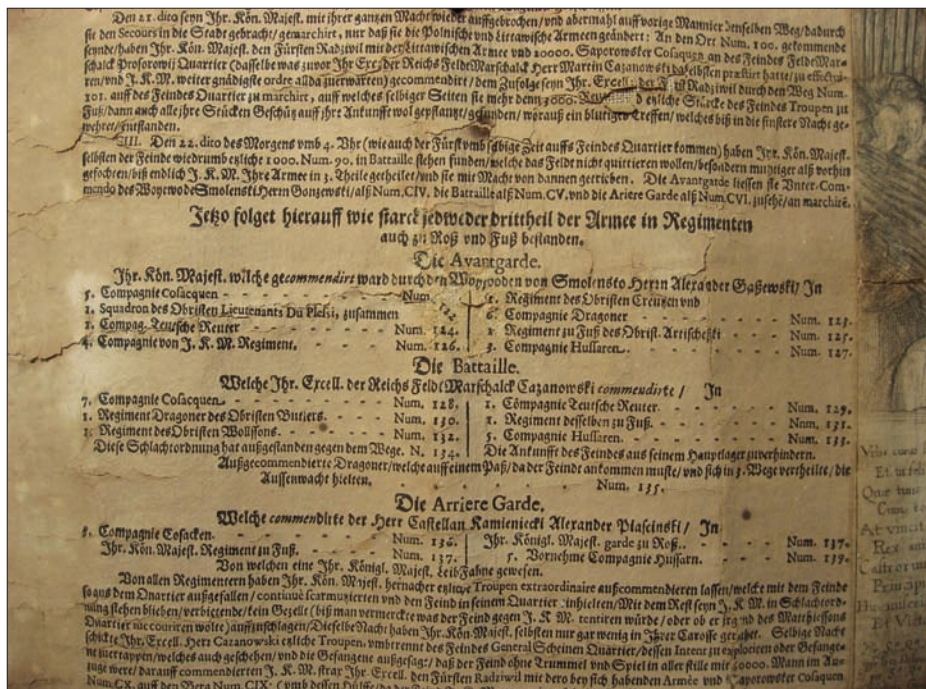
pokonani i zmuszeni do zdania się na królewską łaskę i niełaskę, składając pokornie i z szacunkiem proporce i broń pod jego stopy. Opisano też inne godne upamiętnienia wydarzenia”.

⁷⁴ „MP – moskiewskie obozy i szańce, cerkwie itp., z których wypierano nieprzyjaciela, które były zajmowane przez wojska Jego Królewskiej Mości (dalej JKM).

P – Szańce, aprosze, baterie i zasieki z ze ściętych drzew JKM, oblegane przez Moskwian.

M. – Moskiewskie obozy i szańce, w których byli oni oblegani i które były znieścacka zawładnięte (przez JKM). (Moskiewskie fortyfikacje)”.

⁷⁵ „Teraz nastąpi szczegółowy opis wszystkich JKM kwater, szańców, baterii, redut, okopów, min, ko-bylin, aproszy i tym podobnych, za pomocą których atakowano nieprzyjaciela, dano odsiecz miastu i zmuszono wroga nie tylko do opuszczenia miasta i pola ale i poddania się na łaskę i niełaskę”.

Ryc. 15. Fragment tekstu złączanego do drugiego wydania Delineacji smoleńskiej W. Hondiusa z 1640 roku, zdj. Ann Hallström, Skokloster slott/Statens Historiska Museer, nr inw. 10693

Na początku opisane są działania wojenne hetmana litewskiego K. Radziwiłła, zaś dalej numeracja z Hondiusa zaczyna się dosyć chaotycznie gubić w tekście i często przyjmuje formę cyfr rzymskich (XC, XCI, 92, 93, 94, CIII). Dalej następuje obszerny opis działań wojennych od przyścia armii królewskiej do 22 września 1633 roku. Pozycje od 97 do 105 (brak poz. 95, 96, 98, 101, 104) są umieszczone w tekście w różnych miejscach (nie w kolumnie jedna po drugiej). Po pozycji CIII o wydarzeniach bojowych dnia 22 września następny nagłówek wytłuszczonym drukiem informuje o podziale królewskiego wojska pieszego i jazdy na regimenty i ich dyslokacji na trzy części (ryc. 15):

„Jetzo folget hierauf, wie stark jedweder Drittheil der Armee in Regimentern auch zu Roß und Fuß bestanden” (*Poniżej następuje wypis podzielonych na trzy części oddziałów składających się z konnicy i piechoty*). Poszczególne części ustawienia wojska (straż przednia – Aleksander Gosiewski, centrum – Marcin Kazanowski i straż tylna – Aleksander Piaseczyński) są oznaczone pozycjami (122–127). Od pozycji 128 do 137 znajdują się opisy walk od 23 września 1633 do wycofania się regimentu G. Mattisona do głównego obozu M. Szeina, co kończy tekst w pierwszej kolumnie.

Prawa kolumna zaczyna się opisem walk w dniu 25 września 1633 roku i już bez przerywników i nagłówek jest dziennikiem dalszych wydarzeń

zakończonych długimi negocjacjami stron i kapitulacją wojsk moskiewskich. W tekście znajdujemy większość pozostałych pozycji ze spisu Hondiusa do pozycji 216 umieszczonych w kontekście lokalizacji i sytuacji (nie w porządku liczbowym). Po zakończeniu diariusza działań i kapitulacji przedostatni nagłówek informuje o trofeach zwycięzców: „Liste und Zahl, Länge, Größe und Namen des Feindes verlassene Stücke und Mortiere” (*Lista i ilość, długość, wielkość i nazwy pozostawionych przez nieprzyjaciela dział i moździerzy*).

Według Pleitnera wróg miał ogółem w czasie oblężenia Smoleńska 125 dział z brązu, z których dziewięć było uszkodzonych (rozerwanych) od bezustannego ostrzału. Poza tym wymienione są wielkie ilości pozostawionego sprzętu wojskowego i uzbrojenia. W końcu tekstu po wykazie wojennych trofeów opisano przebieg ceremonii kapitulacji i wymarsz pokonanej armii moskiewskiej do Moskwy pod nagłówkiem „Der Moscoviter Aus und Abzug” (*Moskiewskie przybycie i odejście*).

Tu następuje dosyć szczegółowy opis ceremonii przejścia armii moskiewskiej w dniu 1 marca 1634 roku między szeregami tryumfujących wojsk królewskich. Przed królem siedzącym na pysznym neapolitańskim rumaku w towarzystwie dowódców polskich i litewskich bojarowie i dowódcy moskiewscy padają na twarz a cudzoziemscy oficerowie całują dłoń królewską. Chorążowie kładą sztandary przed kopyta królewskiego konia i podnoszą je na skinienie rąk hetmanów. Cała ceremonia trwała od godziny 10 rano do późnej nocy. Na samym dole pod tekstem o kapitulacji dano majuskułą napis jak w miedziorycie Savery’ego: „Soli Deo Gloria”.

10. Mapka oblężenia i odsieczy smoleńskiej Eberharda Wassenberga⁷⁶

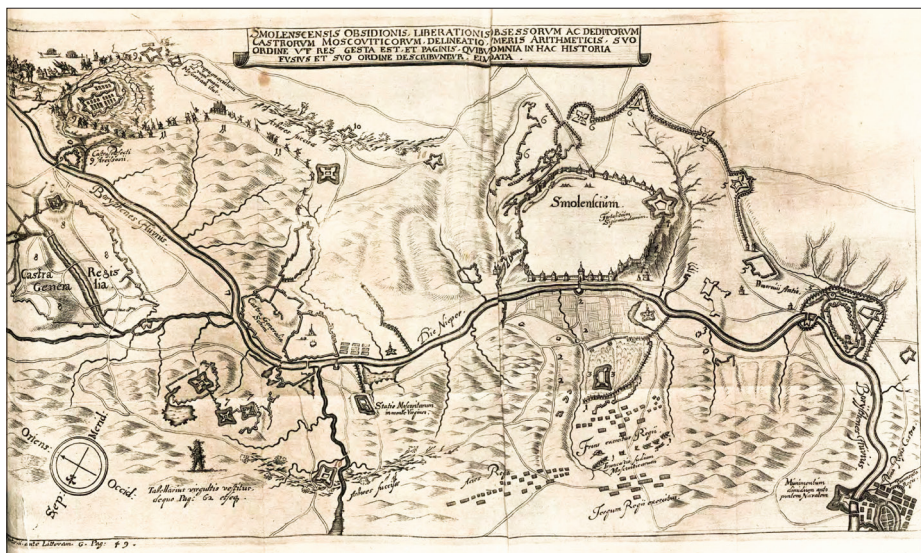
Omawiana tu mapa również w orientacji południowo-wschodniej jest załączona do drugiej części drugiego wydania znanego panegirycznego dzieła Eberharda Wassenberga o królu Władysławie IV⁷⁷ wydanego w Gdańsku w 1643 roku. Jest to nieco zmniejszona (1:38 500) i mniejszych rozmiarów (19,5 × 36 cm) uproszczona wersja mapy przeglądowej (II) z wyżej omówionego miedziorytu Hondiusa. Tytuł u góry mapy w języku łacińskim:

„Smolenscensis obsidionis, liberationis, obsessorum ac debitorum castrorum Moscoviticorum delineatio numeris arithmetice suo ordine ut res gesta est, et paginis quibus omnia in hac historia fusius et suo ordine describuntur eludata”⁷⁸.

⁷⁶ E. Wassenberg, *Gestorum Vladislai IV Pol. et Svec. regis pars [II], principem panegyricae representans...*, Gdańsk 1643, s. 49.

⁷⁷ E. Wassenberg, op. cit. po s. 48.

⁷⁸ W polskim przekładzie: „Krótkie objaśnienie oznaczeń liczbowych na tym obrazie oblężenia i wyzwolenia Smoleńska, oblężonych i zdobytych obozów moskiewskich”; tłum. W. Ryzek.

Ryc. 16. Mapa „Smolencensis obsidionis etc”, w: E. Wassenberg, *Gestorum Vladislai IV Pol. et Svec. regis pars [II], principem panegyricae repraesentans...*, Gdańsk 1643, s. 49

Przedstawiony obszar działań mieści się między pierwszym (Głuszycą) i ostatnim (Bogdanowa Okolica) obozem królewskim nad Dnieprem. W dolnej części mapy znajduje się róża wiatrów z orientacją mapy, dalej znana za maskowaną postać posłańca królewskiego wracającego z oblężonego miasta (wspomniana na s. 62 dzieła Wassenberga), zaś ponad nim fortyfikacje na Górze Skowronkowej (Żaworonkowej), fort Marcina Kazanowskiego i jazdy moskiewskiej (7) oraz przedmoście obozu Michaiła Szeina. Dalej na wschód widoczne są moskiewski fort na Górze Dziewiczej i polski fort z zasiekami ze ściętych drzew przy rzeczce Stobnej. Dalej widać linię oddziałów królewskich, jej tyły oraz powyżej przełamanie linii kobylin moskiewskich i rozstawienie oddziałów królewskiej straży przedniej przed fortem Mattisona na Górze Pokrowskiej. Przy łuku Dniepru pierwszy obóz królewski z parkiem artyleryjskim na Głuszycy. Obóz osłonięty z drugiej strony rzeki przedmościem. Powyżej opuszczony obóz warowny Prozorowskiego.

W górnej części mapy od lewej strony znajduje się obóz królewski w Bogdanowej Okolicy (8) wyżej szaniec pułkownika Eliasza Arciszewskiego (9), obóz kozaków zaporoskich (9) i opuszczone forty moskiewskie (9). Dalej w kierunku wschodnim linia ściętych drzew i polski fort nad rzeką Wiazionką (10). Poniżej nad Dnieprem wielki obóz warowny M. Szeina. Miasto Smoleńsk z oznaczoną Fortalicją Zygmuntofską (4) otoczony jest pierścieniem opuszczonych fortyfikacji moskiewskich (5, 6).

Załączona na osobnej jednostronnie drukowanej stronie legenda do mapy (poz. 1–11) objaśnia wydarzenia i fortyfikacje:

„Numerorum Arithmetricorum, in hac tabula obsidionis Smolenscensis, liberationis, obsessorum ac deditorum Mocoviticorum castrorum, explicatio brevis.

1. Echinata repagula, post qua 7000 Moscorum fusa vide pag. 65 et seq.
2. Via qua Casimirus Princeps militis & necessaria in urbem misit vid. pag. 67.
3. Mattisonij statio in Pokroviensi monte, a Vladislao Rege occupata vid pag 69 & seq.
4. Hac via de qua supra Num.2 & prope moenia urbis Num. 4 usq. ad fortalitium Sigismundi, Rex procedit, aciem instruit, & fortiter pugnat: de quibus vide pag.74 & seq.
5. Prozarovij, Caroli Huberti & Dammij stationes & munimenta, qua eo modo deserunt, ut pag 77 describitur.
6. Caroli Jacobi & Leslei stationes & munimenta, qua eo modo deserunt, ut pag. 78 describitur.
7. Hac eadem via, de qua sup Num.4 & Num.2 Rex trans Boristhenem regressus, Alaudarum & Skorownium, montes occupat. Num. 7 vid. pag. 82 & seq.
8. Castra Regis generalia, de quibus pag.90.
9. Pons Polonicus, Artischevij munitio & Cosacorum Zaporoviensium statio. Vide eandem pag.90
10. Locus & fortalitium ubi Mosci commeatum Polonorum intercipere nitentantur: de quibus vide pag. 98 & seq.
11. Hac via, Num.11, deditis castris positisque ad Regios pedes vexillis, Moscis in Moscoviam se recipiebant. De hisce vide pag. 114 & seq.”⁷⁹.

⁷⁹ E. Wassenberg, op. cit., po s. 48. Tłumaczenie:

„Tablica z cyfrowymi oznaczeniami mapy oblężenia i wyzwolenia Smoleńska wraz z oblężeniem i poddaniem się obozu moskiewskiego krótko opisane

1. Zapora jeży (ostrowawideł), zza której strzelało 7 000 Moskwicinów, patrz s. 65 i nast.
2. Droga, którą król Kazimierz wysłał do miasta żołnierzy i zaopatrzenie, patrz s. 67
3. Kwatera Mattisona na Górze Pokrowskiej, zajęta przez króla Władysława, patrz s. 69 i nast.
4. Tą drogą, o której mowa wyżej (nr 2), blisko murów miejskich (nr 4) aż do Fortalicji Zygmunto-wskiej, jechał król, tu dowodził oddziałami i mężnie walczył, o czym patrz s. 74 i nast.
5. Obozy warowne i szanice Prozorowskiego, Charlesa d'Eberta i Damma, które zostały w taki sposób opuszczone, jak opisano na s. 77
6. Obozy warowne i szanice Karola Jacobiego i Lesleya, które zostały w taki sposób opuszczone, jak opisano na s. 78
7. Tą samą drogą, o której mowa wyżej (nr 4 i nr 2), król wycofał się za Dniepr i zajął Wzgórze Skowronkowe, nr 7 patrz s. 82 i nast.
8. Główne obozy królewskie, o których na s. 90
9. Most polski, szaniec Arciszewskiego i kwatera kozaków zaporoskich, na tej samej s. 90
10. Miejsce i fort, gdzie Moskwicini zamierzali przejąć polskie posiłki, o których patrz s. 98 i nast.
11. Tą drogą (nr 11) Moskwicini, gdy poddali obozy i złożyli chorągwie u stóp królewskich, wyco-fali się do Moskwy, patrz s. 144 i nast.”.

11. Plan Hondiusa na okładce poematu Samuela Twardowskiego *Król Władysław IV. Król polski i szwedzki*

Pierwsze wydanie wspomnianego już poematu Samuela Twardowskiego *Król Władysław IV* drukowane w Lesznie w 1649 roku zaopatrzone zostało w stronę tytułową z ryciną Dawida Tscherninga, śląskiego grafika i wydawcy pracującego w latach 40-tych XVII wieku w Krakowie. Miedzioryt przedstawia dynamiczną postać króla Władysława IV konno w bramie tryumfalnej ozdobionej na jej szczycie panopliami. Kolumny bramy jako pnie palmowe (zwycięstwa) zakończone są kapitelami, na których umieszczono turecki turban i moskiewskie wysokie kołpaki bojarskie. Kolumny te podtrzymują na swoich barkach pokorni jeńcy turecki i moskiewski. Na attyce oprócz szwedzkiego herbu króla na piersi ukoronowanego Orła Polskiego (obróconego niezgodnie z zasadami heraldyki) widoczne są dwa reliefy-plany: z lewej strony *Expeditio Hocimensis* zaś z prawej *Expeditio Smolinscensis*.

„Ekspedycja smoleńska“ to niewątpliwie uproszczona kopia planiku zamieszczonego we wspomnianym dziele królewskiego panegirysty Eberharda Wassenberga. Głównym źródłem *Władysława IV* było dla poety Samuela Twardowskiego właśnie ogólnie znane *Gestorum Vladislai IV Pol. et Svec. regis pars [II]*⁸⁰. Jak słusznie zauważa Michał Kuran w artykule o źródłach informacji poety o kampanii smoleńskiej: „Często odnosi się wrażenie, jakby wymieniał je (poeta), patrząc na sztabową mapę z opisem ich (wojska) rozmieszczenia (lub na sztychy Hondiusa)”⁸¹.

Niewątpliwie wersja Hondiusowska była bardziej w duchu poprzednich doświadczeń Pleitnera, który był autorem rysunków do wielkiego (112 × 137 cm) sześćoarkusowego miedziorytu oblężenia Maastrichtu przez niderlandzką armię księcia Fryderyka Henryka Orańskiego w 1632 roku *Expugnatii Traiecti ad Mosam...*⁸². Obraz jest tu dokładnym planem w skali 1:8600 nie pretendującym do ichnografii (perspektywicznego widoku z lotu ptaka). Miedzioryt uzupełniono poza paroma mniejszymi mapkami oblężeń również szczegółami fortyfikacji i galerii minowych.

⁸⁰ M. Kuran, *Kampania smoleńska Władysława IV (1634) w twórczości Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, „Napis”, seria VII, 2001, s. 175.

⁸¹ Ibidem, s. 183.

⁸² J. Czajewski, op. cit., s. 97–98.

Ryc. 17. Strona tytułowa poematu S. Twardowskiego, Dawid Tscherning, Kraków 1649
(por. przypis 15)

* * *

Zachowane teksty przedstawionych autorów, objaśniające działania wojenne i fortyfikacyjne w nawiązaniu do szkiców i miedziorytów Delineacji Smoleńskiej pozwalają na uszczegółowienie wiedzy o tej batalii. Niektóre z nich nie były wykorzystane w dostatecznym stopniu przez wielu badaczy epoki, którzy w dalszym ciągu traktują kartografię jedynie jako ciekawą ilustrację do swoich prac. Miedzioryty Delineacji Smoleńskiej zachowane w kraju w pojedynczych, rzadkich egzemplarzach pojawiają się okazjonalnie na wystawach grafiki z epoki. Pożądane zatem byłoby ich wydanie w większym nakładzie (również na CD) wraz z przetłumaczonymi na język polski łacińskim rękopisem Hondiusa⁸³ oraz niemieckim dziennikiem Pleitnera.

Ze względu na znaczne rozmiary obu głównych miedziorytów, nie były one rozpowszechnione wśród ówczesnych czytelników. Stanowiły bardziej prestiżowy podarunek miejski, królewski lub książęcy dla zasłużonych osób niż popularną grafikę. Były podstawą dla dworskiego malarstwa propagandowego⁸⁴, które również nie trafiało pod strzechy. Jedynie przeróbka mniejszej mapy przeglądowej z miedziorytu Hondiusa umieszczona w trzech wydaniach dzieła Eberharda Wassenberga dotarła do większej liczby czytelników. Stanowiła ona zapewne pomoc źródłową dla poety Samuela Twardowskiego przy pracy nad biografią króla Władysława IV.

Powyższy przegląd dzieł kartograficznych współczesnych kampanii smoleńskiej króla Władysława IV pozwala na stwierdzenie, że właściwie jedynym autorem (z wyjątkiem planu W. Appelmana) przedstawionych planów i map jest inżynier książęcy (K. Radziwiłła) i królewski Johann Pleitner. Dzięki kopiom z jego szkiców terenowych wykonywanych jeszcze podczas działań wojennych, sporządzonym przez Jana Moskorzowskiego i Eliasza Arciszewskiego możemy zerknąć na warsztat kartograficzny i fortyfikacyjny Pleitnera. Początkowe rozdzielanie w czasie planów na moskiewskie oblężenie i działania odsieczowe króla Władysława IV zostają w przedstawieniach Savery'ego i Hondiusa zespolone w jednym obrazie.

⁸³ Российская национальная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, Кол. Aut. 152, nr 68, к. 151–169.

⁸⁴ J. Czajewski, *Johann Pleitner (ok. 1604–1664). Inżynier wojskowy i żołnierz w służbie króla Władysława IV. Część druga: 1634–1648*, „Kronika Zamkowa. Roczniki”, R. 5 (71), 2018, s. 85–87.

Literatura

Źródła

- Archives des Affaires Etrangères, Paryż, Correspondance politique, Pologne, vol. II.
- Die Belagerung von Smolensk durch die russische Armee in Jahr 1633 (Nebst einem Plan)*, 1810, „Preussisches Archiv oder Denkwürdigkeiten aus der Kunde der Vorzeit”, opr. K. Faber, t. 3, Königsberg.
- Brix R., 1867, *Geschichte der alten Russischen Heeres-Einrichtungen von den frühesten Zeiten bis zu den von Peter dem Grossen gemachten Veränderungen*, Berlin.
- Dekan J. (D. Ufano), 1643, *Archelia to jest nauka o strzelbie...*, Leszno <https://www.jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/488701/edition/479232/content> (dostęp 16.01.2022)
- Dziennik kampanii smoleńskiej Władysława IV*, 2006, opr. M. Nagielski, Warszawa.
- Elementa ad Fontium Editiones XXIII. Res Polonicae ex Archivio Regni Daniae VI Pars*, 1974, red. K. Lanckorońska, G. Steen Jensen, Rzym.
- Российская национальная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, Kol. Aut. 152, nr 68, к.151–169.
- Изображение атаки и обороны Смоленска 1634 (MDCXXXIV)*, 1847, Petersburg.
- Moskorzowski J., 1895, *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, Warszawa.
- Schmidt O., 1829, *Nachricht von einem merkwürdigen alten Kupferstiche, der Schlacht bei Smolensk*, „Preussische Provinzial-Blätter”, t. 2, s. 38–54, 235–252, 324–341, 454–469.
- Wassenberg E., 1643, *Gestorum Vladislai IV Pol. et Svec. regis pars[II], principem panegyricae repraesentans...*, Gdańsk.
- Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku*, 2006, wyd. M. Kacprzak, Warszawa.
- Twardowski S., 1649, *Władysław IV Król Polski i Szwedzki*, Leszno. <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/318642/display/Default> (dostęp 16.01.2022)
- Twardowski S., 2012, *Władysław IV, Król Polski i Szwedzki*, seria „Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, Kryspinów.

Opracowania

- Alexandrowicz S., 2008, *Wykorzystanie źródeł kartograficznych w badaniach nad historią Polski XVI i XVII wieku*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 14, Szczecin, s. 29–50.

- Alexandrowicz S., 2012, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa.
- Czajewski J., 2017, *Johann Pleitner (ok. 1604–1664). Inżynier wojskowy i żołnierz w służbie króla Władysława IV. Część pierwsza: ok. 1604–1634*, „Kronika Zamkowa. Roczniki”, R. 4 (70), s. 1–34.
- Czajewski J., 2018, *Johann Pleitner (ok. 1604–1664). Inżynier wojskowy i żołnierz w służbie króla Władysława IV, Część druga: 1634–1648*, „Kronika Zamkowa”, R. 5 (71), s. 1–30.
- Czapliński W., 1939, *Eliasz Arciszewski młodszy, pułkownik i dworzanin królewski*, „Reformacja w Polsce”, t. 9/10, s. 80–89.
- Даниловский А., 1904, *План осады и обороны города Смоленска в 1632–1634 гг. с объяснительным текстом*, Petersburg.
- Kucharzewski F., 1923, *Nasz technik-poeta XVII wieku*, „Tygodnik Ilustrowany”, t. 10, nr 3303.
- Kupisz D., 2017, *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa.
- Kuran M., 2001, *Kampania smoleńska Władysława IV (1634) w twórczości Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, „Napis”, seria VII.
- Liske K., 1868, *Przyczynki do historii wojny moskiewskiej z lat 1633–1634*, „Biblioteka Ossolińskich”, t. 11.
- Łopatecki K., 2018, *Kariera siedemnastowiecznego ewangelickiego szlachcica Jana Kunowskiego*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, t. 62, s. 47–89.
- Łopatecki K., 2019, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 34, nr 4, s. 253–283.
- Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, 1988, opr. J. Bogdanowski et alia, Kraków.
- Tomkiewicz W., 1934, *Relacja kanclerza Zadzika o kampanii smoleńskiej w 1633 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 7, z. 1.

Cartography of the Smolensk War (1632–1634) in images and words

Jerzy Czajewski

Szczecin

Summary: Cartographic material produced during and after Smolensk campaign (1633–1634) of the Polish king Władysław IV were quite superficially used and analyzed in historical works. Usually (with the exception of the work of W. Lipiński) plans in form of sketches or copperplates were just included as illustrations without comments. Professor S. Alexandrowicz rightly concluded that “historians of the younger generation neglect the use of already published cartographic documents regarding the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Included into their works could help to locate and assess main objects and episodes”.

The author presents and comments cartographic material that had been created contemporary to events under Smolensk in the first half of XVII century. These documents mostly the work of royal military engineer Johann Pleitner beside being area topographical representation of the sieges and battles are supplied with quite comprehensive written short explanations regarding objects, events and people. Some remained in manuscripts others were published in form of elaborate copperplates. Hondius oversized copperplate on Smolensk events is supplemented by the extensive war diary. Copperplates have in the style of the era Latin pompous panegyric dedications for the victorious king. Manuscript detailed maps added to letters drawn by hand reflect actual course of events around Smolensk. All kind of cartographic material described here is hardly known to historians and can be used as a neglected source for precise detailing objects and events of the Smolensk war.

Keywords: Smolensk, siege, Władysław IV, Johann Pleitner, military cartography, W. Hondius, S. Savery, propaganda, battles, Polish-Lithuanian Commonwealth
